

A-6679

Duplum

Äratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“, 1929., nr. 1.

R. Kenkman

Märkmeid arhivaalide näituste kohta

4387

K. Mattiesen'i trükk, Tartus, 1929.

U

Printed in Tartu (Dorpat) by the University Press

G. Krenn

Märkmeld arhivaalide näitajate kohta

A-6679

4514

Märkmeid arhivaalide näituste kohta.

Viimastel aastatel võib märgata suurt huvi tõusu ja poolehoiu kasvamist arhivaalide näituste vastu. Need leiavad järjest laiemat teostamist mitte ainult arhiivasjanduse alal eesrinnas sammuvais riikides, vaid ka meil on, nagu alamal näeme, asjaga juba mitmel korral algust tehtud ja teatavaid kogemusi saavutatud. Üldiselt on aga arhivaalide ehk lühidalt arhiivnäitused juba jõudnud sellisesse staadiumi, et arhiivasjandusega nii ligidalt seotud ala kui ajalooteadus neile enam ei saa keelda oma tähelepanu ning tunnustust.

Kõige loomulikum tee arhiivnäituste tundmaõppimiseks on tutvuda esiteks nende tekkimisloo ja senise arenemiskäiguga ja asuda siis nende praeguse seisundi vaatlemisele.

Et aru saada, millistest tarvidustest on välja kasvanud arhiivnäitused, peame pilgu heitma iseloomule, mida omasid arhiivid mitte just väga kauges minevikus. Veel XVIII ja osalt isegi XIX sajandil olid need amefikohtadeks, mida ümbritses tihe saladuse ja ligipääsematuse kate. Saladust ja sageli otse pühalikku puutumatus peeti kõige endastmõistetavamaks asjaks ning üheks olulisemaks eelduseks, mis pidi võimaldama arhiividele oma ülesannete täitmise. Arhiivid olid vaimlisteks arsenalideks, kust riik, linn, piiskoppkond või mõni teine säärane iseseisev organism relvad võttis, et kaitsta hädaohu või kahtluse korral mõnd oma valdustõendit, nõudlust või õigust. Neid asutisi hoiti kui oma silmatera. Iga vööra või mitteasjaomase katse sinna ligi pääseda või sellesse ainult pilgu heita, leidis avalikkuse poolt kõige karedamat hukkamõistmist¹⁾.

Kuid aegade ja vaadete muutudes, jõuti pikapeale välja umbes vastupidise äärmuseni. Alates üksikuist erandjuhtumest, kus mõnele väljapaistvale õpetlasele võimaldati uurimine arhiivis, tihenes säärane arhiivide kasutamise viis ikka enam ja enam, kuni viimaks läbi löi arusaamine, et arhiividele on omane peale nende omanikkude fiskaalsete ning õiguslike huvide kaitsevõimaluste veel üldine suur teaduslik väärtus. See esitas moraalse kohustuse hoolitseda arhiivide korraldamise eest ja teha nad kättesaadavaks uurijaile. Üksteise järele avasid siis Euroopa kultuurriigid läinud sajandil arhiivide salakambrite ukсед üldiseks tarvitamiseks²⁾.

¹⁾ Woldemar Lippert, Archivausstellungen. Erfahrungen und Gedanken, Archivalische Zeitschrift herausgegeben durch das Bayerische Hauptstaataarchiv in München, dritte Folge, vierter Band, der ganzen Reihe 37. Band, München 1928, lk. 110 ja 111. Edaspidi tsiteeritud Lippert'i all.

²⁾ Lippert, lk. 111 ja Ernst Müsebeck, Wesen und Wert von Archivausstellungen, Minerva-Zeitschrift III, Berliin 1927, lk. 72. Edaspidi tsiteeritud Müsebeck'i all.

Küll suurenevad ja mitmekesisituvad pärast seda alaliselt arhiivide kasutajate — uurijate ja külastajate — hulgad; ajalooline meel ja Euroopa vaimuelule nii iseloomustav historism arenevad jõudsasti³⁾, kuid siiski jätab arhiiviseinte vahele kokkukogutud aastasadade kultuurilise päranduse kasutamine ja hindamine veel õige palju soovida. Mitte ainult lõppideaalist ei olda veel väga kaugel, vaid pole ka veel saavutatud see piir, mis vastaks kaasaja üldise kultuurilise arenemise tasapinnale. Teed arhiivi, osasaamisele seal peituvast varadest ja väärtustest on seni leidnud ikkagi ainult võrdlemisi õige kitsad ringid. Jättes kõrvale nõnda nimetatud „laiemad rahvahulgad“, ei saa arhiivide tundmisega kiidelda isegi kõrgema haridusega isikud. Ühe Saksamaa suurema arhiivi, nimelt Saksi osariikliku peearhiivi (Hauptstaatsarchiv) direktor dr. Lippert Dresdenis ütleb: „Välja arvatud täieline teadmatuse, võib kõige sagedamini kohata vaadet, et arhiivid on midagi raamatukogu taolist, täidetud vanade raamatute hulkadega, (sea) nahkade ja koliga, millega enam ükski mõistlik modern inimene tegemist ei tee; ainult raamatukogudel on see paremus, et nende materjal on antud peamiselt trükitud, järjekulult normaalsele inimesele poolenisti loetaval kujul, kuna arhiivide juures ära langeb isegi see pehmemdav asjaolu“⁴⁾.

Meil Eestis ei ole lood selles suhtes milgi määral paremad, ennemini veel halvemad. Mida aga säärane arusaamine ja suhtumine tähendab arhiivasjanduse edenemisele, on ilma pikema jututagi selge. Eriti praegusel demokraatlikul ajajärgul võivad isikud, kes asuvad arhiivide kasulikkuse suhtes skeptilisel või isegi eitaval seisukohal, kergesti juhtivale seisukohale pääseda ja mõnele arhiivile päris saatuslikuks saada. Mitte ammu tagasi oli kuulda, et üks Eesti suuremaid omavalitsusi tahtvat meeeldi asjata kulused toovast ja ruumi nõudvast ajaloolisest arhiivist lahti saada. Vähemgi võrdlus edenenumata Lääne-Euroopa riikidega aga näitab, et just arhiivasjanduse alal oleme küllalt kaugele maha jäänud. Isegi meiega müüdu üldiselt võrdne Läti on meist selles suhtes ette jõudnud.

Arhiivide eluõiguste kaitseks, väärilise tunnustuse ning tähelepaneku kui ka soodsamate arenemisevõimaluste leidmiseks osutsidki üheks väga kohaseks abinõuks arhivaalide näitused. Selliste näituste mõte enesest pole uus, vaid näib laenatud olevat arhiividele väga ligidal seisvalt asutisilt — muuseumidelt ja raamatukogudelt. Viimastes tekkis viis eraldada külastajatele näitamiseks millegi poolest haruldasemad esemed erilistesse väärtasjade kogudesse (Cimeliensammlungen). Läbimõeldud järjekord neis kogudes puudus täiesti. Üksteise kõrvale esinesid: ealt auväärsed papiiruserullid hieroglüüfidega, eksootiline, kuid uuemast ajast päritolev käsikirja palmilehtedel, karolingideaaja koodeks, 16. sajandi meisterraamatukõitja toode kõrvuti vähe silmapaistvate lehekestega mõne kirjaniku manuskriptist. Just samasugused korralduselt ja sihiltki olid esimesed arhivaalide näitused, mis omasid harilikult alalise näituse iseloomu. Publikule taheti anda kujutlus sellest, mida arhiiv sisaldab. Seks otstarbeks sõidutati nii öelda „paraadihobustena“ külastajate ette eriti ilusad esemed — luksuseksemplarid ja väärtasjad. Iga üksik asi oma ette oli küll tähelepanuväärne, kuid nende vahel puudus sisemine side, kõike läbistav ühine mõte, mis oleks välja-

³⁾ Müsebeck, lk. 73.

⁴⁾ Lippert, lk. 110.

panekud liitnud mingisuguseks orgaaniliseks tervikuks. Selline näitus, sisaldades palju väärtuslikku, pakkus vaataja silmale õige kirju ja vaheldusrikka pildi; üldmulje aga jäi väga kaleidoskoopiliseks, kergeks ja pinnapealseks. Selle asemel, et juhtida, oli vaid vastu tuldud publiku enamuse maitsele ja kalduvustele silmitseda huvi ja mõnuga midagi esmaskordset ja ennenägematut⁵⁾.

Hiljemini hakkavad alalised näitused taotlema kõrgemaid sihte. Püütakse publikut mõjutada juhtivalt, kasvatavalt. Selline oli Marburgi näitus Saksamaal, mis hiljemini suleti eksponaatide kõrvaldamise pärast⁶⁾. Sama iseloomu kandsid ka kuni viimase ajani mitmed Austria arhiivides korraldatud näitused. Neist on tuntuim ja kuulsaim Wiini Koja-, Öue- ja Riigiarhiivi oma, siis veel mainimisväärt Steiermargi Maa-arhiivis (Steiermärkisches Landesarchiv) Grazis ja Määri Maa-arhiivis (Mährisches Landesarchiv) Brünnis. Nad kõik on avaldanud oma väljapanekute kohta trükitud katalogid⁷⁾, Wiin 1924. a. juba teises trükis. Ülesandeks seavad nad omale kujutada ürikute ja käsikirjalise materjali najal vastava riigi või territoriumi ajaloolist arenemist. Korraldamisel on käidud mitme põhimõtte järgi. Wiin tarvitab kronoloogilist printsiipi, Brünn on grupid loonud kas ürikute väljaandjate, saajate või sisu põhjal. Iga grupp on oma korda järjestatud kronoloogiliselt. Ka Grazis on üldiselt aluseks võetud ajaline järjekord — kuid sisuliselt on materjal seejuures kõik segamini paisatud. Bretholzi poolt Brünnis loodud süsteemi peab Lippert paremaks, sest seal on lihtsa väljapanemis- ja näitamissihi kõrval silmas peetud ka õpetamissihti⁸⁾.

Kui kõrgelt ka mitte hinnata üksikute hästi korraldatud alaliste näituste tähtsust ja otstarbekohasust, leiavad kõige viimasel ajal ikka enam pooldamist ajalisel või teisiti oma materjalilt piiratud erinäitused (Sonderausstellungen). Kogemus tõendab, et alalised, muutumatu sisuga näitused pikapeale enam ei leia väärilist küllastamist. See on seda arusaadavam, et vaataja särasel näitusel peagi väsib ja tüdineb, eriti kui veel iga ese on täiesti oma ette, nii et vaataja iga uue objekti juurde asudes peab end selleks uuesti koondama. Sest pole küllaldast sisemist sidet, mis iseenesest juhataks ühe asja juurest teise juurde. Isegi kõige parem korraldus ei suudaks seda nii eksitavat pahet soovitava määralt kõrvaldada. Aeg ja sisu, mida kujutada tahetakse, on selleks ikkagi liig laiaulatuslik ja mitmekesine⁹⁾.

Non multa sed multum — mitte palju oma ette, iseseisvaid üksikuid asju, nähtusi ja alasid, vaid palju ühe ja sama asja, nähtuse küsimuse või ala kohta. Nii umbes võiksime lühidalt tõlgendada vana tuntud pedagoogilist põhimõtet, mida on hakatud silmas pi-

⁵⁾ Lippert, lk. 112.

⁶⁾ Lippert, *ibid.* ja joone all lk. 116; Müsebeck, lk. 73.

⁷⁾ Wiini näituse kohta: „Katalog der Archivalien-Ausstellung, des K. u. K. Haus-Hof- und Staatsarchivs,“ Wiin 1905, uus väljaanne nagu mainitud 1924. a. Grazi näituse kohta: „Katalog der Archivalienausstellung, des Steiermärkischen Landesarchivs,“ Graz 1911; Brünni näituse kohta: „Katalog der archivalischen Ausstellung im Mährischen Landesarchiv,“ ilmunud Bretholzi töös: „Das Mährische Landesarchiv, seine Geschichte seine Bestände“, Brünn 1908.

⁸⁾ Lippert, lk. 112, 113.

⁹⁾ Lippert, lk. 113.

dama ka uuema aja arhivaalide näituste korraldamisel. Ja seda täie õigusega, sest nagu eelpool juba näidatud, on arhiivnäituste peasiht kasvatuslik ja õpetuslik, mis taotleb arhiivide tundmist, neis leiduvatest kultuurivaradest arusaamise süvendamist ja viimist järjest laiematesse rahvahulkadesse. Selle teostumisele järgneb arhiivide vääriline hindamine ja neile võimalikult soodsate arenemistingimuste loomine iseenesest. Seepärast peavad väljapandava materjali valikul ja väljapanekute korraldamisel kõik teised vaatekohad ja põhimõtted alistuma ning kohanema kasvatuslikkudele või, veel paremini öeldud, nende teenistusse astuma. Sellele ühemeelsele otsusele on jõudnud niihästi Lippert¹⁰), kui ka tema kolleega dr. Ernst Müsebeck, Saksamaa teise suurema arhiivi, Potsdami koguriikliku arhiivi (Reichsarhiv), direktor, kes samuti nagu esimenegi ise tegelikult juhtinud suurema näituse korraldamist. Vastates küsimusele, milline on arhivaalide näituste siht ja väärtus, rõhutab ta veel tugevamini kui Lippert, et „need tahavad ja peavad andma vaatajale vahenditu elamuse oma rahva ja riigi ajaloo, vahenditu vaatlemise teel kõvendama armastust rahva omapära ja riigi vastu, näitama, kuidas mõlemad on kujunenud kuni käesoleva ajani läbi ajaloo muutuste ja nende kiuste kõikide moraalsete jõudude edasikestmise läbi. Arhivaalide näitused peavad olema kasvatusvahendeiks nüüdisaja rahva ja nüüdisaja riigi teenimisele“¹¹).

Näitusel, mis neid sihte taotleb, on kõige tähtsamaks ning olulisemaks eelduseks juba eelpool korduvalt rõhutatud sisemine side ja ühtlus, mis üksikute asjade hulga teeb lihtsast väljapanekust tõeliseks rahva harimis- ja kasvatamisvahendiks ja mis peab näitama isegi mitteasjatundjaile, et arhiivid on ikkagi midagi muud kui lihtsalt vanade, raskesti loetavate paberite ja pergamentide aidad. Väljapandud ürikute, aktide, kirjade, arvete kontseptide jne. konglomeraadile peab aluseks olema mingisugune ühtlane mõte, kindel idee¹²). Nii võib näituse aluseks või teemiks olla mõni ajajärk, kuid ka mõni seisus, asutus (kirik, kool, klooster), koondis (ordud, ühingud, vennaskonnad), mõni ajalooline organism (linn, küla, mõis), mõni tähtsam elatisala või tööstusharu või lõpuks mõni tähtis ajalooline isik. Sisemise tiheduse ja mõjurikkuse saavutamiseks olgu teem võimalikult piiratud. Toodud teemide näiteist võib näha, et teemi piiramine on võimalik kolmel viisil: ajalisel, ruumilisel ehk kohalisel ja puhtsisulisel. See oleks ühekülgne piiramine, mille kõrval on aga ka mõeldavad nimetatud kolme ühekülgse piiramisviisi kombinatsioonid — kahe- ja isegi kolmekülgne piiramine, s. t. teemi üheaegne kindlaksmääramine kas ajalisel ja ruumilisel, ruumilisel ja sisulisel või ajalisel ja sisulisel. Kolmekülgseks võiks nimetada teemi üheaegset piiramist nii ajalisel, ruumilisel kui ka sisulisel¹³).

Teemi ajaline piiramine ei vaja arvatavasti pikemat selgitust, küll aga ruumiline. Ruumiline ehk kohaline piiramine sünnib territoriaalselt. Selle asemel et valida teemi, mis haaraks kogu ühe laialtulatliku ajaloolise terviku, võime piirduda ainult ühe integreeruva osaga: terve riigi asemel ainult ühe maakonna või linnaga, kogu rahva asemel ainult mõne hõimuga. Õieti lihtsalt ja loomulikult

¹⁰) Lippert, lk. 123, 124.

¹¹) Müsebeck, lk. 76.

¹²) Lippert, lk. 113.

¹³) Vt. Lippert, lk. 114, 119, Müsebeck, lk. 75.

laheneb küsimus siis, kui meil on tegemist liitriigi või riikide liiduga — võime võtta ainult ühe osariigi või teatava grupi üksteisele lähedaid ja ajalooliselt seotud osariike, nagu see kergesti läbiviidav Schweitsi, Saksamaa, Austria, Põhja-Ameerika Ühendriikide j. t. juures. Mitmest rahvast koostavas riigis võime endale ülesandeks seada ainult ühe rahva või hõimrahvaste rühma ajaloo kujutamise. Tegelikult on kohalist piirdumist juba sagedasti tarvitatud. Tähtsaks põhjuseks seejuures on olnud asjaolu, et isegi kõige suuremad arhiivid sisaldavad näituseks küllaldast materjali ainult teatavalt riiklikult piiratud maa-alalt, harilikult oma asukohale kõige ligemalt. Iga täielikuma näituse tarvis tuleb küll pea alati materjali laenata teistelt arhiividelt ja asutistelt; kuid see on väga raske ja tülikas ning ainult minimaalsel määral läbiviidav.

Puhtsisuliselt piiratud teem on niisugune, mis puudutab ainult üht kindlat küsimust, üht seisust, asutist, nähtust või eluavaldust. Alamal asume näituste vaatlemisele just eelpool liigitatud järjekorras; nimelt võtame esiteks käsile ajaliselt piiratud teemiga, s. t. ajajärke kujutavad näitused. siis kohalised, siis puhtsisulise ja lõpuks isikulise teemiga näitused.

Kõige pealt peatume neil näitusil, mis Lippert korraldanud Saksi osariigi peaarhiivis Dresdenis. Tõuke esimese näituse korraldamiseks andis kogu protestantlikul Saksamaal pühitsetud Vormsi riigipäeva 400-aasta mälestuspäev 18. aprillil 1921¹⁴⁾. Seda näitust nimetatigi üldiselt Lutheri näituseks. Ta ülesandeks oli anda plaanikindlalt rajatud ja läbiviidud pilt reformatsioonist¹⁵⁾, kusjuures muidugi eeskätt oli arvestatud Saksimaaga, sest kohalikud olud — näituse asukoht ja korraldava arhiivi rikkus või üldse materjalide kättesaadavus — vajutavad paratamatult pitseri näituse koguile, olgu teem millise iseloomuga tahes¹⁶⁾.

Et viia vaatajad vahenditult kujutatavasse reformatsiooniaega, selleks olid peategelased esitatud kaasaegsete kirjalikkude mälestiste kaudu, mis kirjutatud nende eneste poolt, nende tarvis või nende üle. Keiser Karl V ühes nõuandjatega, paavstid, kõrged kirikuvürstid, Saksa riigivürstid, nii Lutheri pooldajad kui ka vastased, — kõik olid esile toodud täiesti objektiivselt. Kuid mitte ainult Vormsi päevale üksi, vaid kogu ajajärgule, niipalju kui see seisis reformatsiooniga ühenduses, oli tähelepanu kingitud. Peategelane Luther oli iseloomustatud võimalikult igakülgelt — mitte ainult kui reformaator, vaid ka kui riigikodanik ja inimene. Tähtsate kirjade ja dokumentide kõrval olid välja pandud ka tagasihoidlikud sedelikesed Lutheri varandusliku seisukorra kohta, mis olid aluseks talle maksume määramisele jne. Ta sõbrad ja aitajad — Spalatin, Melancthon ja teised — olid esindatud, samuti kui ka ta kirjanduslikud vastased — Erasm, Eck ja teised. Olid arvestatud tähtsamad sündmused, mis käisid Vormsi riigipäeva eel, nagu 31. oktoobri teesid, Leipzigi disputatsioon ja paavst Leo X põlubulla paavsti kantselei valmistatud algupärandis. Loomulikult ei puudunud ka tähtsamad Vormsi päevale järgnenud sündmused, nagu: Lutheri kinnivõtmine Friedrich Targa ülesandel, protestiavaldis Speyeris, Augsburgi riigipäev

¹⁴⁾ Lippert, lk. 114.

¹⁵⁾ Ibid., lk. 117.

¹⁶⁾ Vrdl. ka Müsebeck, lk. 76.

ühes Spalatini ja Melanchtoni koostatud *Confessio Augustana* kavandiga¹⁷⁾.

Näitus äratas suurimat tähelepanu. Et muidu oma ülesannetele kõigiti vastava Saksamaa moodsaima arhiivhoone ehitamisel näituste nõudeid ei olnud sugugi silmas peetud, siis võis näitus kõigest kolm päeva kesta. Ruumidena tuli kasutada publikule kõige soodsama ligipääsuga arhiivi töötamissaali. See ei pakkunud aga õõsel julgeoleku mõttes küllaldast kindlustust, nii et tuli sisse seada eriline õõvalve. Kuna selletagi olid arhiivi personaali kõrval välja panevate kaitsmisel abiks erariides politseinikud ja töötamisruumi kinnioleku tõttu sunnitud oldi tagasi saatma arhiivi igapäised kasutajad, võimaldades hädaabi korras teistes ruumides töötamist ainult üksikuile kaugemalt tulnud isikuile, siis segas näitus niivõrra arhiivi normaalset tööd ja oli nii koormav, et üldisest soovist hoolimata võimalik ei olnud seda pikendada üle kolme päeva¹⁸⁾.

Keegi arhiivi ametnikest ei saanud harilikust 8-tunnilisest tööpäevast kinni pidada. Kuid vaatamata erakordsele pingutustele jääb Lippert näituse tagajärgedega väga rahule, leides, et ametnikkonna vabatahtliku vaeva tasus rikkalikult küllastajate poolt ülesnäidatud elav huvi ja osavõtt. Näitust käisid selle lühikese aja jooksul tuhanded vaatamas. Sellise osavõtu põhjustanud Lipperti arvates viis, kuidas arhiivi poolt teeniti küllastajate huve. Iga kirja, dokumendi ja akti juurde oli lisatud suure, kergesti loetavas ümarkirjas regest, kus antud: väljaandja, aeg, sisu lühidalt, kuid ikkagi piisavalt. Kus tarvis, oli ka tähelepanu juhitud mõnele huvitavale ning märkimisväärsele üksikasjale. Igaüks, ka võhik, kes ainult vaevaks võttis neid seletusi ja viiteid lugeda, sai küllaldase sissejuhatuse ja kujutluse selle tähtsusest, mida ta oma ees nägi. Peale selle olid näituse juhataja ise ja arhiivi teaduslikud ametnikud pea vahet pidamata ametis täiendavate seletuste ja juhatuste andmisega. Üldse seisid iga laua juures ametnikud valmis, et vastata ja selgitada kõiki esitatud küsimusi¹⁹⁾.

Teise samalaadilise suurema näituse korraldas Lippert omas arhiivis 1926. aastal ja nimelt kolmekümneaastase sõja kohta, milline tõem oli jällegi valitud, et mälestada kolme sajandi möödumist kujutatavast sündmusest. Teiseks ajendiks on asjaolu, et Dresdeni peaarhiivis leidub rikkalikult materjali nimetatud sõja kõikide ajajärgude kohta²⁰⁾. Selle enesest väga huvitava ja õpetliku näituse kirjeldamine eelmise ulatuses viiks liig kaugele. Peame leppima vaid mõningate erinevate ja rõhutamisväärsemate asjaolude konstateerimisega.

Nagu esimesel näitusel, nii oli ka siin sissejuhatus, mis kujutas sõja tekkimist ja selle eellugusid. Sõda kui kahepoolne tegevus oli sellisena esitatud ka näitusel. Ühel pool seisid katoliiklased keisri, Tilly ja Wallensteiniga eesotsas, teisel pool protestandid esikohal Gustav Adolfiga. Ülemineku ühest vaenulisest laagrist — katoliiklikult Lõuna-Saksamaalt — teise — protestantlikule Põhja-Saksamaale — moodustas Saksi kuurvürst Johann Georg I ühes oma sõja-

¹⁷⁾ Lippert, lk. 115.

¹⁸⁾ Ibid., lk. 115, 116.

¹⁹⁾ Ibid., lk. 115, 117.

²⁰⁾ Ibid., lk. 117.

väejuhtide, nõuandjate, ümbrus- ja perekonnaga. Olid arvestatud ka teised sõjast osavõtjad või sellega seotud riigid, nagu Prantsusmaa, Hispaania ja Inglismaa oma valitsejate ja tähtsamate tegelaste kaudu. Pöörde- ja lõppunkte sõjategevuses tähistasid rahulepingud originaalis ühes juurdelisatud täiendavate ürikutega. Ürikuist, aktidest ja kirjadest saadud muljeid süvendasid, elustasid ja mitmekesistasid väeosade lippuderaamatud, vormiriiete rullad, ajaloolised portreed, lahingute pildid, vanad uurendid, linnade ja kindluste plaanid. Lisa moodustasid kaks väikest erigruppi: 1) valik kaasaegseid Saksa- ja välismaa ajalehtede algupäraseid numbreid, 2) kogu teateid ja kirjalikke allikaid linna- ja külaelanikkude kallal toimepandud vägivallategude kohta, nii palju, kui võrra need ei olnud arvestatud näituse teistes osades. Kokkuvõttes andis näitusele esitatud materjal väga elava ja vaheldusrikka, liigestatud, kuid siiski seotud kogupildi kujutatavaist sündmustest, isikuist ja seisundeist noil saatusrikkail aastail²¹⁾.

Kahjuks pole meil võimalik pikemalt peatuda ka sellel üldisel näitusel, mille korraldas Saksa koguriiklik arhiiv (Reichsarchiv) Potsdamis direktor Müsebecki juhatusel oktoobris 1924 teemile: Saksa ajalugu 1848—1920. Näitus tõi esile kõige pealt 1848—1849 aastate liikumised, siis Saksa ühinemise võitlused aastail 1864—71 ja viimaks ajajärgu 1871—1920. Lõpposas oli loomulikult kõige silmapaistvamaks ja kaasakiskuvamaks maailmasõja kujutus ühes kõikide kaas- ja kõrvalnähtustega, mis oma alla võttis terve suure saali. Kolmandasse eriruumi olid koondatud intiimallikad, mis sisaldasid isikulisi mälestisi ja esemeid, alates kõige kõrgemal seisvate juhtivate tegelastega ja lõpetades lihtrahva ja sõduritega. Peale aktide, ürikute ja teiste dokumentide olid eksponaatidena välja pandud ka karikatuurid 1848—84. aastast, samuti propaganda kirjandus ja majanduslikku külge valgustavad materjalid maailmasõjast. Kirjalikke allikaid täiendasid igalpool piltlikud kujutised, millel oli suur menu küllastajate juures. Samuti kui Lippert, peab ka Müsebeck näituse kordamineku üheks eelduseks piisavat selgituspersonaaali. See pärast seisid väljapanekute juures ametnikud, valmis külaliste järelepärimistele vastama. Näituse ruumid olid valitud väljaspool arhiivi, nimelt kohalikus tsiviilkasiinos. Väljapanekute julgeoleku eest päeval kui ööl hoolitsesid arhiivi ametnikud. Näitus leidis samuti väärilist hindamist. Kaks juhtivat ajalehte kirjutasid, et selle tähtsa näituse, küll esimese omasuguse, kaudu otsitakse ühendust avalikkusega ega kaotata sidet oleviku tuksuva eluga, sest ei jatku veel tarretanud elu kokkukujumisest²²⁾. Keskkoolide õpetajad on korduvalt tunnustanud, et alles selliste näitlikkuse vahendite abil on nende õpilastele maailmasõja tähtsus ja raskus avanenud, kuna õpperaamatud täiesti ära öelnud oma otstarvet täitmast²³⁾.

Nüüd siirdume teist liiki, nimelt ruumiliselt ehk kohaliselt piiratud teemiga näituste juurde. Ühe sellise on korraldanud Baieri osariiklikkude arhiivide peadirektor dr. Riedner 1925. a. Müncheni osariiklikus peaarhiivis (Hauptstaatsarchiv). Näituse sihiks oli anda ülevaade Baieri ajaloost algusest kuni meie ajani, nii siis õige laia-

²¹⁾ Ibid., lk. 117—119.

²²⁾ Müsebeck, lk. 76.

²³⁾ Ibid., lk. 74.

ulatuslik ülesanne, mis siiski Müsebecki sõnade järgi otsustades olevat hästi korda läinud²⁴).

Näib, et kohaliku iseloomuga näitusi pannakse kõige sagedamini toime tähtsamate ajalooliste mälestuspäevade puhul, et mineviku elustamise teel haarata laiemaid hulki kõige sügavamalt ja koguda jõudu tulevikuks. Viimaseid suuremaid juubeliaastaid Saksamaal oli 1925, millal täis sai 1000 aastat Reinimaade kuulumisest Saksa koguriigi külge. „Tuhande aasta püha“ peeti väga pidulikult, mitte ainult koha peal, vaid ka kogu Saksamaal²⁵). Tähtsama numbri pidustuste kavas moodustasid näitused, neist esikohal ajaloolise sisuga²⁶). Suurim ajalooline näitus korraldati ajaloolises keskkohas Kölnis; see kestis 15. maist 15. augustini. Ta pidi olema „ülevaateks reini-saksa kultuurist 1000 aasta jooksul“, kujutama kogu poliitilist, vaimlist ja majanduslikku elu Reini ääres selle arengus, selle osas Saksa koguriigi ajaloo kujunemisel, selle mõjus kogusaksa elule. Sellekohaselt olid näituse kavas ette nähtud kõige mitmekesisemad osakonnad, mis puudutasid kõiki kultuurialasid ja elunähtusi, alates suhetest keisrite ja maahärradega ja lõpetades sotsiaalse seadusandluse ja tööliste liikumisega, mis Karl Marxi isikuga saanud just sealt teadusliku alguse²⁷). Näituse mahutamise oli võimalik ainult kohalikkude hiigla näitushoonete tarvituselevõtu teel.

Vahest veel huvitavamad ja nähtavasti veel paremini korraldatud kui 1000-aasta juubeli näitus Kölnis olid 1926. a. suvel Lüübekis peetud ajaloolised näitused. Need korraldati linna 700-aastase riigivabatluse juubeliks, mida pühitseti 3.—6. juunini ja nende eesmärgiks oli anda võimalikult mitmekülgne ning täielik ülevaade linna arene-mise tähtsaist momendest möödunud 700 aasta jooksul.

Heal paberil, trükitehniliselt laitmatu, kujutistega rikkalikult kaunistatud, sisult ülevaatlik ja tihe pidustuskavade raamat ning ühtlasi näituste katalog²⁸) annab selge pildi eeskujulisest, kohati otse suurejoonelisest korraldusest. Seepärast lubatagu sellel peatuda pikemalt.

Lüübekis olid ülesanded jaotatud mitme iseseisva eriilmelise näituse vahel, mis pidi võimaldama neis kõigis seesmiselt palju ühtlasemat materjali otstarbekohasemalt järjestada kui Kölnis, kus süsteemi, s. t. ühtlasesse kindlasse vormi, valatav sisu oli palju laialatuslikum ja mitmekesisem. Kahtlemata tuli seal väljapanekute iseloomule ning sisule kõige enam vastava ja kogunäituse üldkorralduse ja üldilmega küllaldases kooskõlas oleva esitamisiivi leidmiseks palju suuremaid raskusi võita kui Lüübekis. Võime täiesti põhjendatult oletada, et Kölnis ei suudetud vähemaid üksikasju pee-

²⁴) Ibid., lk. 73.

²⁵) Lippert, lk. 120.

²⁶) Juubelibrošüüri — „Jahrtausendfeier der Rheinlande“ — järgi, kus toodud pidustuste kavad.

²⁷) Brošüüri — „Jahrtausend-Ausstellung der Rheinlande, Köln 1925“, — põhjal.

²⁸) Kannab pealkirja: „700-Jahrfeier der Reichsfreiheit Lübeck 3.—6. Juni 1926. Programmbuch und Katalog aller Ausstellungen“, herausgegeben vom Festausschuss, Schriftleitung Dr. Bengt Paul.

nemalt välja töötada ega täiele mõjurikkusele viia. Pealegi oleks see nii laialdase ja rohke materjali juures lihtsalt ületanud keskmise vaateja vastuvõtuvõime.

Lüübeki näitustest köidab meie tähelepanu kõige enam see ajalooline näitus, mis korraldati kohaliku osariigiarhiivi (Staatsarchiv) poolt jumalateenistusteks enam mittetarvitatava Püha Katariina kiriku kooril. Näituse sihiks oli luua ürikute-käsikirjade, piltide, pitsereite, rahade ja medalite abil ülevaade Lüübeki ajaloost. Sissejuhatuse moodustasid kroonikalised käsikirjad, vaated ja plaanid, mis olid paigutatud koori eesruumi. Kooril enesel, kinnitatud istmete seljatugedele, asusid keisrite ürikud ja ürikulised tunnistused linna keiserlikkude kaitsefoogtide kohta. Eraldatud teistest dokumentidest keiserlikkude ürikute sarjast ja asetatud väljaspoole näituse järjekorda koori kesktagaseinale otse sisseastuvale külastajale vastu, oli näituse pease — vabatluskiri aastast 1226 — oma mõlemas eksemplaris, neist üks lihtsa vahapitsseriga, teine kuldbullaga (s. t. küllast pitseri kapsliga) varustatud. Vitriimidesse kooril olid mahutatud linna siseelu valgustavad eksponaadid, mille jatku moodustas altari ruumi põhjaseinal osakond: „kirikud, kloostrid, asutised (Stiftungen)“. Altari ruumi lõpp oli pühendatud Lüübeki välissuhetele, nimelt Saksa Hansale²⁹⁾.

Üldisele sissejuhatusele näituse sihist ja väljapanekute asukohast järgneb katalogis eksponaatide loend. Viimased on koondatud sisu järgi suurematesse või vähematesse iseloomustavate pealkirjadega varustatud osa- ja allosakondadesse, milledes järjestamisel aluseks võetud kronoloogiline printsiip. Kus allosakonnad väga väikesed ja ainult mõnest üksikust, küllalt sagedasti ainult paarist või isegi kõigest ühest numbrist koostuvad, seal on asjata ruumi nõudvad pealkirjad ära jäetud, kuna aga väljapanekud ikkagi vastavalt koondatud ja ajutiselt järjestatud. Osakonna pealkirja järgi on katalogis, kus vajalik leitud, toodud lühike, harilikult kõigest paari- või mõnelauseline, kuid väga asjalik ning tabav sissejuhatus või selgitus osakonna kohta. Iga eksponaadi kohta leidub järjekorra numbri all tema nimetus või pealkiri, mis sisaldab lühikese, kuid täiesti piisava sisu-kokkuvõtte ühes aja, väljaandja või autori äramärkimisega. Kuid on ka juhtusid, kus on otstarbekohasem koondata ühe numbri alla katalogis mitu või terve kogu ühesuguseid esemeid, nagu näiteks kodanikkude pitserid³⁰⁾, mida leiame tervelt 75 ühe numbri ja ühise päritolu aja all. Paistab, et analoogiliselt teistele säärasele väljapanekutele esinesid ka pitserid näitusel nende omanikkude tähestikulises järjekorras, kusjuures antud oli iga pitseri võimalikult täppis aeg. Ainuüksi katalogi põhjal ja teiste andmete puudusel ei saa otsustada, millised olid eksponaatidele näitusel lisatud pealkirjad ja seletused; kuid arvatavasti meie ei eksi oletuses, et need enam täielikumad kui lühemad olid kui katalogis.

Eelöeldu illustreerimiseks ja täiendamiseks konkreetsemate andmetega kui ka ülevaatliku pildi saamiseks Lüübeki näitusest on toodud alamal katalogi põhjal koostatud tabel.

²⁹⁾ op. cit., lk. 29.

³⁰⁾ ibid., lk. 42.

Järjekorranumber	Osakonnad	Allosakonnad ³¹⁾	Märkusi osakondade sissejuhatusete kohta.
1.	Allikteosed, kronistika (nr. 1—7).		Erisissejuhatusete asemel üldine näituse sissejuhatus.
2.	Vaated (nr. 8—25).	d.	Sissejuhatus puudub.
3.	Plaanid (nr. 26—37).	a	Samuti.
4.	Saksa keisrid ja kuningad (nr. 38—111).	v u	Sissejuhatuses toonitatakse, et esitatud ürikute peasisu seisab privileegides, ja rõhutatakse neist tähtsamaid.
5.	Kaitsefoogtid (nr. 112—133).	d	Sissejuhatuses märgitakse ära kaitsefoogti instituudi tekkimine, tema ülesanded, õigused ja ta tähtsuse järkjärguline langemine.
6.	Põhikord (nr. 134—137).	u	Sissejuhatus puudub.
7.	Lüübeki õigus (nr. 138—149).	u	Sissejuhatuses toonitatakse Lüübeki õiguse erilist tähtsust, mis tuli ilmsiks ta tarvitamispiirkonna laias ulatuses.
8.	Valitsemine (Verwaltung) (nr. 150—163).	P	Tavalisest pikemas sissejuhatuses antakse tähtsamad valitsemisorganid nende ajalooliste nimetuste ja funktsioonide, samuti nende peetud raamatute äramärgimise teel.
9.	Rahandus (Münzwesen) (nr. 164 kuni 250).		Sissejuhatus sisaldab märkusi rahade iseloomu, müntimisõiguse, valvatsiooni tabelite ja raharaamatute kohta.
10.	Kodanikud ja nende perekonnad (Bürger und Bürgerfamilien) (nr. 251—295).		<ol style="list-style-type: none"> 1. [Kodanikkude pitsid (nr. 251) ja raeliidid (nr. 252—254)]. 2. Bürgermeistrite medalid (nr. 255—278). 3. Eramedalid (nr. 279—295). Sissejuhatus rõhutab pitsidite tähtsust keskaja allikana, millal allkirjad harilikult puudusid.

11.	Kodanlikud kolleegiumid (Bürgerliche Kollegien) (nr. 296—318).	<ul style="list-style-type: none"> 1. Meresõitjate kolleegiumid (Seefahrerkollegien) (nr. 296—308). 2. Ametid [käsitööliste tsunftid] (nr. 309—318). 	Sissejuhatus tuletatakse meelde meresõitjate kolleegiumide ja käsitööliste ametite varajast õigust esinduslikuks osavõtuks linnavalitsusest.
12.	Kirikud, kloostrid, asutised (Stiftungen) (nr. 319—371).	Üksikud kirikud, kloostrid ja asutised (kokku 13).	Sissejuhatus mainib kokkuvõtlikult keskaegsete vaimulikkude ürikute sisu ja neis kajastuvaid hingelisi otsinguid; ühtlasi konstateeritakse nende pea täielikku kadu reformatiooni järel.
13.	Maarahu (nr. 372—378).	Puuduvad.	Sissejuhatuses loendatakse maarahu liiduste tekkimise põhjused.
14.	Saksa Hansa (nr. 379—467).	<ul style="list-style-type: none"> 1. Hansa kon- torid. } <ul style="list-style-type: none"> 1. Novgorodis. 2. Bergenis. 3. Brügges (hiljemini Ant- werpenis). 4. Londonis. 2 Privileegid välismaal ja lepingud nen- dega. } Üksikud välis- riigid (kokku 9). 3. Hansaürikute pitserid. } <ul style="list-style-type: none"> 1. Hansa linnad. 2. Valitsejad. 	Sissejuhatus märgib ära Hansa tekkimise ja nimetuse tähenduse, toob kokkuvõtte privileegidest välismaal ja mainib, kelle käes oli liidus esikoht ja kuidas see muutus.
15.	Uuemad kauba- ja laevamislepingud (nr. 467—482).	Puuduvad.	Sissejuhatus puudutab Lüübeki, Hamburgi ja Breemeni saatust pärast Hansa langust.

31) Peale allosakonna 10,1 on kõik teised toodud katalogis leiduva pealkirja all, s. t. neist on näidatud ainult sellised, mis varustatud pealkirjaga ja teistest sellega eraldatud. Teistest eraldatud on ka allosakond 10,1.

Et otsustada, mil määral võis näitus täita oma ülesannet, katsume esitatud tabeli ja katalogi abil aimata neid muljeid, seda pilti ja üldist ülevaadet, mille pidi Lüübeki ajalooost saama umbes keskmise intelligentsi, huvide ja eelteadmistega näituse külastaja.

Esimeses osakonnas³²⁾ näeme neid üldiseid alliktooseid, mis juba oma välimuselt köidavad tähelepanu, kuid mille sisuga võimata ligemalt tutvuda; jäädes ise vaatlejale teatavas mõttes seitsme pitsoriga raamatuiks, tekitavad nad temas vaid uudishimu ja äratavad huvi tungida nendesse varjatud saladustesse kogu näituse läbivaatamise teel. Teises osakonnas³³⁾ näidatakse meile peamiselt vanade puulõigete ja vaskuurendite najal linna välisilme ajaloolist kujunemist aastail 1490—1830. Kolmas osakond³⁴⁾ täiendab meie kujutlust selle maa-ala ja ümbruse poolest, milles linn kasvas ja arenes.

Näituse pearuumis torkab meile kõige pealt silma juba eelpool mainitud vabatluskiri aastast 1226, mis tuletab meelde näituse kaudu see ürik näituse järgmisesse, nimelt neljandasse osakonda, mis lubab meil samm sammult jälgida linna suhteid kõrgema riikliku võimu kandjate — saksa keisrite ja kuningatega, näidates, kuidas linna erisaisukoht ning õigused ühest valitsejast teiseni privileegide kinnitamise teel leidsid tunnustust ja sageli laiendamist. Siin väljapanud ürikute rida tohiks meid küll rahuldada igapidi, nii arvult, tiheduselt kui ka katalogis antud seletustelt. Alates Friedrich I Barbarossast (a. 1188) kuni Saksa vana koguriigi — Saksa Rahva Püha Rooma Riigi — lõpuni a. 1806 Franz II ajal on esitatud pea iga Saksa keiser ja kuningas. Üldse on selle ligi 6½ sajandi pikese aja kohta välja pandud 73 ürikut ehk keskmiselt võttes iga sajandi kohta üle 11 üriku, sellega iga 10 aasta kohta enam kui üks ürik. Mainitud ajajärgul (1152—1806) valitsenud 35³⁵⁾ iseseisvast keisrist ja kuningast on välja jäänud kõigest 5, neist kõige tähtsam Maximilian II, kuna kõik teised on esindatud, nimelt 5 keisrit 1 ürikuga, 10 keisrit 2, samuti 10 keisrit 3, 3 keisrit (Albrecht I, Ludwig Baierist ja Joosef II) — 4 ja 1 keiser — Karl IV — 5 ürikuga. Iga uue keisri mainimisel üriku registis katalogis on ta nimi toodud sõrendatud trükis ja selle järel sulgudes antud valitsemisaeg, milline asjaolu kergendab orienteerumist, eriti mittespecialistidele.

Riiklik ülemvõim keisri või kuninga näol oli jõuetu linna eest hoolt kandma või sellele tuge pakkuma. Seepärast reserveeris keiser 1226. a. vabatluskirjas endale õiguse määrata oma poolt linnale naabervürstidest nõndanimetatud „kaitsefoogte“ (Schirmvögte), kelle kohuseks oli linna aidata oma võimu ja autoriteediga ja kes selle tauksu said omale Lüübeki riigipanise (Reichsteuer). Kuid juhtus ka seda, et linn oma algatusel valis endale kaitsefoogti, nagu see sündis Taani kuninga Eerik Menvediga a. 1307. Neid keisri asetäitjaid iseloomustabki näitusel keisritele ja kuningatele järgnev 5. osakond³⁶⁾.

Nüüd siirdume osakondades 6—12 linna siseelu vaatlemisele tema ajaloolises kujunemises. Järjestamises ja esitamises viisis leiame siin

³²⁾ *ibid.*, lk. 30.

³³⁾ *ibid.*, lk. 30, 31.

³⁴⁾ *ibid.*, lk. 31—35.

³⁵⁾ Arvestamata on jäetud siin säärased tähtsuseta või mitteiseseisvad kuningad, nagu Heinrich VII (1221—1235), Heinrich Raspe (1246—1247), Alfons (1257—1284) jne.

³⁶⁾ *ibid.*, lk. 35—37.

loomulikku üleminekut laiemalt, tähtsamalt ning üldisematelt aladelt ja küsimustelt kitsamaile, vähem tähtsaile ning enam spetsiifilisemaile aladele. Enne antakse osakondades 6—9³⁷⁾ (põhikord, Lüübeki õigus, valitsemine ja rahandus) väline vorm, raam või reeglid, mille järgi kujunes siis sisu — linnaelanikkude tegevus, toimingud, talitused ja tarbed, mis esitatud järgmistes osakondades 10—12 (kodanikud ja nende perekonnad, kodanlikud kollegiumid, kirikud, kloostrid, asutised). Täiesti õnnestunuks osutub ka katalogis osakond 7 all mainitud võte, mis eraldas Lüübeki õiguse koodeksitest originaalis 4 päevapiltlikku ülesvõtet mujal tarvitusel olnud eksemplaridest, nende hulgas ka kahest Tallinna linnaarhiivis säilinud koodeksist, nimelt aastaist 1257 ja 1282 (viimases aastaarvus on katalogis väike viga juhtunud³⁸⁾: kõnesoleva koodeksi ülesvõte on seal dateeritud a. 1280³⁹⁾. Need ülesvõtted moodustavad nähtavasti välimuselt ilusamaid ja silmatorkavamaid eksponaate, mispärast nad paigutatud näituse sissejuhatavasse ossa — koori eesruumi.

Omandanud pildi linna välisilme, tema asukoha, kõige mitmekülgsemalt ja täielikumalt aga tema siseelu kujunemise ja arenemise kohta, jõuame loogilise järjekindlusega edasi minnes tema välissuhete juurde, millele pühendatud näituse kolm viimast osakonda, 13—15. Osakond 13⁴⁰⁾ näitab Lüübeki osavõttu noist üritusist, mis kandsid maarahu (Landfrieden) nime ja mille eesmärgiks oli üldise julgeoleku kindlustamine Saksa koguriigis keskaja teisel poolel. Sama põhjus — julgeoleku puudus — mõjus ka kõige enam kaasa järgmises osakonnas kujutatud Hansa liidu tekkimisele.

Vastavalt Lüübeki tähtsusele Saksa Hansa ajaloos on viimasele pühendatud näituse hiilgeosakond⁴¹⁾. Kõige pealt näeme neid peallikaid, milledest voolas Hansa jõukus ning rikkus. Need olid neli kontorit: Novgorodis, Bergenis, Brügges (hiljemini Antverpenis) ja Londonis. Näituse järgmises allosakonnas on riikide kaupa esitatud privileegid ja lepingud, mis kindlustasid liidule ta seisukoha Põhja- ja Lääne-Euroopa erimais, ja lõpuks dokument, mis annab tunnistust Lüübeki suhetest isegi säärase kauge linna kui Veneetsiaga. Kolmas allosakond loob meile linnade rühmituste järgi korraldatud pitsereite abil toreda ülevaate Hansa liidu ulatusest ja koosseisust ta õitseajal. Seda kujutatud Hansa mõjust ja vägevusest täiendab kogu eririikide valitsejate pitsereid Hansa ürikuil.

Näituse viimane osakond⁴²⁾ jälgib Lüübeki ja tema ühiste saatuskaaslaste kauba- ja laevamislepinguid (Schiffahrtsverträge) pärast Hansa liidu ja vana Saksa keiserriigi lõplikku kokkuvarisemist. Sellal sõlmitud lepingud omasid teatavat tähtsust uue Saksa keiserriigi kaubanduspoliitikas ja toovad seega vaateleja viimaks käesoleva aja juurde välja.

Sellise ringkäigu järel läbi näituse kõigi osakondade ja allosakondade ei jää meil muud kui konstateerida, et kõik esimesel pilgul silma paistnud korralduse ebajärjekindlad ja põhjendamatud asjaolud

³⁷⁾ *ibid.*, lk. 37—42.

³⁸⁾ Vrdl. Nottbeck-Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, I, Tallinn 1904, lk. 11.

³⁹⁾ *op. cit.*, lk. 38.

⁴⁰⁾ *ibid.*, lk. 50.

⁴¹⁾ *ibid.*, lk. 50—56.

⁴²⁾ *ibid.*, lk. 57.

ligemal tutvumisel ja tungimisel kujutatavate sündmuste, seisundite ja nähtuste, kui ka väljapanekutena kasutada olnud materjali iseloomusse ja sisse lahenduvad ilma suurema raskuseta isenesest. Näeme kõige väiksemate peenusteni viimistletud väljapanekute järjestamiskorda, eeskujuliselt läbiviidud süsteemi, kus kõik, mis kokku kuulub, tõesti ka näitusel ja tema juhis — katalogis — koos on esitatud, nii et vaatlejal ei tule ühe ja sama küsimuse kohta ühes ja samas mõttes või ühel ja samal ulatusel otsida materjali ja andmeid mitmest kohast laiali paisatult. Esinevad küll ka mõned kõrvalekaldumised, eksimused ja vead, kuid need on nii väikesed ja tähtsetud, teinekord, võib-olla, ainult erinevast maitsest tingitud, et nende loendamine oleks üleliigne.

Seda ajaloolist näitust täiendasid mõnest küljest õige tublisti kaks teist Lüübekis samal ajal samuti eeskujuliselt korraldatud ajaloolise sisu ja ilmega näitust, nimelt linna raamatukogu poolt selle uues lugemissaalis korraldatud näitus Lüübeki raamatu ja kirja 700 aastase arenemise üle⁴³⁾ ja kodukoha näitus (Heimatausstellung) Lüübecki linna ehitusloolise arenemise üle minevikus ja tulevikus, mis aset leidis Katharineumi võimlemissaalis⁴⁴⁾.

Nüüd asugem aga puhtsisulise teemiga näituste juurde. Selliseks tuleb küll pidada Lipperti poolt 1922. a. oma arhiivis Dresdenis korraldatud suurt üldisema iseloomuga ürikutenäitust (Urkundenausstellung), mille sihiks oli mitte pideva pildi loomine mõnest ajajärgust või territoriaalselt kitsalt piiratud ajaloolise terviku minevikust, nagu seni, vaid ajaloo abiteaduste teenimine. Näitus esitas Saksa kuningate diplomite (Königsdiplome), maahärrade ja vaimulikkude ürikute najal originaalis ürikuteasjanduse (Urkundenwesen) katkestamatu arenemise X sajandist peale kuni kõige uuema ajani. Seejuures oli silmas peetud niihästi ürikute välist kuju kui ka nende kirja, kirjutamismaterjali, pitserdamisviise, pitserite kuju ja materjali. Erilise kogu moodustas valik Saksa kuningate ja keisrite pitserite galvanoplastilisi jäljendeid, arvult umbes 240, alates Karl Suurest kuni Wilhelm II-ni⁴⁵⁾.

1925. a. korraldas Lippert eelpool mainitud juubeli puhul Reinimaade näituse (Rheinlandausstellung), et kujutada neid mitmekesiseid poliitilisi, sõjalisi ja majanduslikke suhteid, mis valitsenud ja olemas Saksi- ja Reinimaa vahel⁴⁶⁾. Samasse liiki kuulusid ka mõned Reinimaal enesel korraldatud näitused⁴⁷⁾. Nii oli valitud Aacheni keisrisaali ja teistes vana raekoja — endise Karl Suure „pfalzi“ — ruumides aset leidnud näituse teemiks: Aacheni tähtsus Saksa riiklikus ja kultuurilises arengus 1000 aasta jooksul. Väljapanekuist võiks siin mainida vaid Saksa kuningate kroonimisega seotuid, nagu: insigniaid, pilte, mälestisi, siis palverännakut Aachenisse, rahukongresse j. m. kujutatavaid⁴⁸⁾. Düsseldorfis leidis teiste näituste hulgas üks teemile: Jahipidamine ja kalastus vanal ja uuel ajal⁴⁹⁾.

⁴³⁾ *ibid.*, lk. 59 j. j.

⁴⁴⁾ *ibid.*, lk. 87 j. j.

⁴⁵⁾ Lippert, lk. 120.

⁴⁶⁾ *ibid.*

⁴⁷⁾ „Jahrtausendfeier der Rheinlande 1925“.

⁴⁸⁾ *Vt. ibid.* Aachen'i all.

⁴⁹⁾ *Vt. ibid.* Düsseldorf'i all.

Sisulise teemiga näituste hulka kuuluvad ka sellised mitteisesisvad üritused, mis käivad osakonnana teiste suuremate näituste alla. Ka neid pooldab Lippert väga ja nimetab neid, milledest Saksi peaarhiiv osa võtnud. Nii on Dresdeni linn juba aastate jooksul oma ilusais näitusehooneis ja nende juures asuvas pargis toime pannud laialdasi erinäitusi, nagu 1924. a. näitus sisu ning nimetusega: „Sport ja mäng“, 1925. a. — „Tekstiilnäitus“, 1926. a. — „Lillekasvatuse ja aianduse näitus“, 1927. a. — „Paber“. Need näitused andsid suurepärase ülevaate kõigest sellest, mis saavutatud nende omal alal või iididalseisvail naaberlaladel Saksamaal. Neil on alati olnud oma ajalooline osakond, kus asjatundlikul ja õpetlikul viisil näidati, millised sisseseaded ja korraldused neil erialadel minevikus valitsenud ja kuidas nad arenenud. Dresdeni peaarhiiv on nimetatud ajaloolistes osakondades esinenud kord ainult üksikute esemetega, mis liidetud vastavasse kohta, kord aga päris oma väikeste erigruppidega, mis kogu osakonna raamides moodustasid oma ette terviku. Kõige enam on tulnud niisugustel puhkudel välja panna vastavat tööstus- või tööndusharu puudutavaid määrusi, siis protsesside akte, mõnikord aga, nagu tekstiilnäitusel, kalevi ja riide proove, mis omal ajal järelvalve-ametkohtadele esitatud ja niiviisi aktidesse sattunud, samuti endiste töökodade, masinate, tööriistade plaane ja jooniseid. Eriti rikkalikult on leitud materjali paberi näituse tarvis, nii et olevat ainult õige väikesele osale sellest ruumi jatkunud⁵⁰⁾.

Ka väljaspool kodulinna on Dresdeni peaarhiiv osa võtnud sellistest näitustest, nimelt kartograafia näitusest Leipzigs a. 1921, poliitsei näitusest Berliinis a. 1926, teatri näitusest Magdeburgis a. 1927. Lippert arvab, et esinemine säärastel suurtel, tehnilistel, kutselistel, majanduslikel või teistel näitustel on just väga soovitav, sest sellega avaneb võimalus ka nüüdisaja tööstus- ja teisi ringe arusaamisele viia, et isegi uue aja tehnika juured peituvad minevikus, et majanduselu ei ole lihtne kunstlik sünnitis, vaid et nende loomulikuks aluseks on kodumaised olud, ja et allikaiks, mille varal teadus selgitab neid tähtsaid sidemeid, osutuvad arhiivid, kust andmed ammutatakse. Mitte põhjusega ei kurda majandusajaloolased eriliste majandusarhiivide puuduse üle. Nende asemel peavad riigi- ja suured linnaarhiivid seni ka kõnesolevaid allikaid alal hoidma ja avalikkusele tutvustama. Eriti tööstusnäitused võivad pakkuda hea juhu äriilma tähelepanu juhtimiseks sellele, et arhiivid ei sisalda materjali ainuüksi riiklikkude toimingute, sõdade, valitsejate kojaelu j. m. kohta, vaid et neil on midagi väärtuslikku pakkuda ka erihuvidel⁵¹⁾.

Osavõtuks viimast liiki näitustest seab Lippert üles kolm tingimust: 1) näitusel olgu tõeliselt olemas ajalooline eriosakond, mida juhatatakse teaduslikult, ja kuhu võib paigutada arhivaale kas sisuliselt või ajaliselt, nii kuidas kohasem, 2) arhivaalide julgeolek olgu kogu aeg kindlustatud, nad olgu kaitstud ja küllaldaselt kinnitatud kaotamineku ja vigasamise vastu, 3) kõik näitusega seotud kulud jäävad näituse juhatuse kanda⁵²⁾.

Kahekülgsest, eeskätt sisuliselt, siis ajaliselt piiratud teemiga näituste näidetena lubatagu siin mainida need, mille korraldamist Lippert peab võimalikuks ja soovitavaks. Ühe sellise teemiks

⁵⁰⁾ Lippert, op. cit., lk. 121, 122.

⁵¹⁾ ibid., lk. 51.

⁵²⁾ ibid., lk. 119.

võiks olla „Kloostrid keskajal“, mille all tuleks esile tuua nende asutamine, levimine, majanduselu ja selle tähtsus ümbruskonnale, kultuurilised mõjud kiriklikule elule, nende teaduslik tegevus ja viimaks nende majanduslik ja vaimline tagasimineku kuni lõpliku sulgemiseni XVI sajandi keskpaiku. Teise tänuväärt ülesandeks võiks olla kodanliku majanduselu kujutamine keskaja lõpust kuni XVIII sajandini, kus oleks esitatud tsunftiasjanduse algus, selle põhimäärused, paberi- ja viljaveskid ühes oma sündmäärustega, apteekide privileegid, pruumimisõigused, kaubandus j. m.

Nüüd viimaks oleme jõudnud näitusteni, mille teemi võib teataval määral lugeda piiratuks kolmest küljest. Need on näitused, mis on pühendatud tähtsate ajalooliste isikute elu ja tegevuse kujutamisele. Ajalt oleks säärane näitus kõige pealt piiratud vastava tegelase elu ajaga, kohalt tema tegevuspaigaga ja sisult peamiselt selle rahvakklassi, seisuse, kutse või alaga, kuhu tegelane ise kuulus või kelle kasuks või kelle huvidest ta tegevus oli juhitud.

Müsebeck, kes vahet teeb kõigest kaht liiki arhiivnäituste — ajajärke kujutavate ja suurte isikute ümber koondatud näituste — vahel, väidab, et esimesed erinevat viimastest õige tunduvalt. Esimestel jääb isikuline moment täiesti tagaplaanile, tulles ilmsiks ainult siis, kui tarvis näidata, kuidas üksik isik sündmuste käiku määranud, või lihtsalt nagu mööda minnes arenemise illustreerimiseks, kuna esikohal seisab selgelt ning liigendatult korraldatud sisuline külg. Hoopis teisiti on aga lugu ainuüksi mõnele suurele isikule pühendatud näitusega, kus isiku mõju tähtsamate avalduste kõrval riigi ja rahva elule ei tohi puududa ka isikliku intiimelu tunnustajad⁵³). Ka alluvad mõlemat liiki näitused koha ja kestvuse suhtes erinevatele nõuetele ja tingimustele. Isiku näituseks on kõige sobivam säärane asupaik ja ruumid, mis kujutatava isikuga kõige tihedamini seotud. Selleks osutub teadagi see koht ja ümbrus, kus ta korda saatnud oma tähtsama elutöö või mille ta ise rajanud ja ehitanud, nagu see oleks näiteks Friedrich Suure kohta mõeldav mõnes tema enese ehitatud ja kaunistatud ruumis Potsdamis. Üldse maksab siin ruumi mõttes sama vastavus ja kokkukuuluvus kui näiteks mõnel kohalikul näitusel, mis korraldatud kodulinna ajaloo kohta. Arvestades öeldut, peaks isiku kohta korraldatud näitus jääma alaliseks, kuna ajajärku kujutava näituse kestvus oleks kindlaks määratud ja piirduks võrdlemisi lühikese ajaga. Suudab ju viimane oma ülesandeid kõige otstarbekohasemalt täita ainult siis, kui ta rändab läbi tähtsamad ning rahvarikkamad keskused — suuremad linnad — sellel territooriumil, mille ajalugu ta käsitleb⁵⁴).

Ei ole võimalik käesolevas otsustada, kui võrra läbiviidavad oleksid niisugused rändnäitused, mida seni nähtavasti pole teostatud. Küll aga osutub otstarbekohaseks ligemalt pilku heita sellele näitusele, mis korraldati 1926. a. Berliinis endise suure kindralstaabi majas tuntud Saksa väejuhi ja sõjakangelase H. v. Moltke kohta. Materjali näituseks andis peale koguriikliku arhiivi ka Moltke perekonna arhiiv. Kõige pealt kuulusid väljapanekute hulka Moltke kui väejuhi tegevust iseloomustavad originaal-dokumendid, nagu operatsiooni kavand 13. I 1864, põhiidee operatsiooniplaaniks juuni keskpaiku 1866, käsk kallaletungiks Sedani lahingus 29. aug. 1870 ja

⁵³) Müsebeck, op. cit., lk. 75.

⁵⁴) ibid., lk. 75 ja 76.

lõpuks üks ta viimastest töödest, mis dateeritud 30. märtsist 1890 ja mis puudutab Saksa sõjavägede koondamist Venemaa vastu. Et sellist tähtsat ajaloolist isikut ka inimesena vaatlejale ligidale tuua, olid esitatud ta pliiatsijoonistused viibimisajast Roomas ja Türgimaal, suur hulk perekonna kirju, aukodaniku tunnistused linnadelt Saksamaa kõigis osis. Isegi ta välise kuju ja esinemise kohta oli esitatud andmeid ja seda muuseumi esemete kaudu, nagu: vormiülikonnad, mõõgad, mütsid, isegi pliiatsid ja sullepead, millega kirjutatud tähtsad dokumendid, rääkimata kirjutuslauast ja toolist, mida Moltke iga päev tarvitanud⁵⁵⁾.

Oleme vaadelnud ainult neid arhiivnäitusi, mis korraldatud Saksamaal ja endises Austrias. Teiste Lääne-Euroopa riikide kohta puuduvad kahjuks ligemad andmed ja nende hankimine oleks ühenduses suuremate raskuste ja ajakuluga. Siin võib öelda ainult nii palju, et Müsebecki arvates ületavad Inglismaa ja Prantsusmaa näituseruumide suhtes kaugelt Saksamaa. Inglismaa suuremal arhiivil — Public Record Office'il — Londonis on kasutada lähedal asuv vana, endine gooti stiili kabel, mis näitusteks väärikselt sisse seatud. Pariisi rahvusarhiivil on selleks otstarbeks mitu ilusat ruumi kõrvuti. Mõlemad arhiivid korraldavad nimetatud ruumides aeg ajalt näitusi, et pakkuda külastajatele ja laiemale publikule soodsat juhtu tutvuda oma rahva minevikuga originaaldokumentide põhjal⁵⁶⁾.

Nüüd siirdugem meile geograafiliselt kõige ligemale ning ühise ajaloolise saatusega seotud Eesti ja Läti alale ning vaadeldagem siin korraldatud näitusi. Lubatagu seda teha kronoloogilises järjekorras, sest eelpool tohiks juba küllalt selgunud olla arhiivnäituste liigid ja peamised korraldamisviisid, nii et ülevaate saamiseks peaks jatkuma iga näituse kõige kokkuvõtlikumast iseloomustamisest.

Esimene ajalooline näitus endistes Vene Läänemere kubermangudes pandi toime Riias a. 1883 „Riia kultuuriloolise näituse“ nime all. Selle korraldas lähtudes oma põhikirjas ettenähtud sihist kohalik Ajaloo ja Muinasteaduse Selts — Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Peenusteni väljatöötatud kava põhjal hoolikalt ettevalmistatud näitus, mis oli määratud Riia linna mineviku võimalikult mitmekülgeks valgustamiseks, kujunes õieti rikkalikuks. Arhiivmaterjalina olid välja pandud igat liiki ürikud, teised kirjalikud muistised ja pitsersed, kuid nende kõrval esinesid mitmedki tähtsamad muuseumi esemed, nagu seda näitab trükis avaldatud, oma aja kohta küllalt eeskujuline katalog⁵⁷⁾. Publiku ja ajakirjanduse poolt leidis näitus soojemat osavõttu ja hindamist kui korraldajad seda olid julgenud loota⁵⁸⁾.

Järgmine, arhiivmaterjali osas hoopis kitsapiirilisem, üldiselt puhteadusliku iseloomu ja sihiga näitus peeti samuti Riias, nimelt 1896. aastal 10. arkeoloogia kongressi puhul. Arkeoloogia, rahade, medalite ja

⁵⁵⁾ *ibid.*, lk. 75.

⁵⁶⁾ *ibid.*, lk. 73.

⁵⁷⁾ „Katalog der Rigaschen culturhistorischen Ausstellung“, Riia 1883.

⁵⁸⁾ Vt. „Baltische Monatsschrift“, Bd. XXX, Tallinn 1883, lk. 594—599.

kullassepatööde kõrval moodustasid ürikud ja käsikirjad kui ka piterid oma ette osakonnad. Väljapanijaina võtsid näitusest osa kõik balti teaduslikud seltsid, tähtsamad arhiivid ja peale nende ka välisministeeriumi paarhiiv Moskvast⁵⁹).

Edasi oli Riial kohane moment ajaloolise näituse korraldamiseks linna 700 aasta juubeli puhul 1901. aastal, kuid seekord piirduti ainult tööstuse ja töönduse näitusega ja vana Riia turuplatsi ja selle ümber asuvate tänavate kujutamiselega selleks ajaloolistel andmetel eriti konstrueeritud majafassaadide abil. Arhivaalide ja muuseumi esemete näitust ei olnud⁶⁰).

Nüüd tutvugem arvatavasti kõige esimese Eesti pinnal korraldatud arhivaalide näitusega. See leidis aset Tallinnas Mustapeade klubi majas 29. septembrist kuni 3. oktoobrini 1910 ja oli tähtsamaid numbreid sel ajal pühitsetava Tallinna linna ja Eestimaa Venega ühendamise 200 aasta juubeli kavas⁶¹). Vastavalt mälestatavaile sündmusile oli ka materjal valitud, mille andsid Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonna arhiiv, Eestimaa Kirjanduse Selts ja Provintsi muuseum, Peeter Suure muuseum Narvas ja mõned erakogud. Näitusel oli 4 järgmist osakonda: dokumendid (82 nr.), maalid ja portreed (30 nr.), millega liitusid samas osakonnas veel vaated, plaanid ja kaardid (65 nr.), 3. osakond — muuseumiesemed (174 nr.), 4. osakond — rahad ja medalid (665 nr.). Nende esitatud esemete abil taheti anda ülevaade kultuurist ja kommetest Põhjasõja ajal, mille tagajärjeks oli Eesti Vene alla sattumine⁶²).

Kaks aasta hiljemini peeti Tallinnas balti ajaloolaste päeva, milleks peamiselt kohaliku linnaarhiivi osavõtul oli korraldatud väike, muusika ajalugu valgustav näitus⁶³).

Veel sama 1912. aasta lõpul ja järgmise alul oli Riias jälle võimalus näha üht võrdlemisi väga hästi õnnestunud, sisurikast ja meeleoluküllast näitust. See oli pühendatud Napoleoni 1812. aasta suure sõjakäigu ehk Vene Isamaa-sõja mälestusele. Väljapanekutega esinesid kohalikud teaduslikud seltsid ja asutised, nende hulgas meile juba eelpool tuttavaks saanud Ajaloo ja Muinasteaduse Selts kui ürituse algataja, siis terve rida teisi balti seltse ja eriti rohkel arvul eraisikuid, peamiselt 1812. a. sõjast osavõtjate järglasi ja sugulasi. Riia linn kindlustas omalt poolt näituse materjaalse külje ja andis

⁵⁹) Vt. „Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896“, Riia 1896.

⁶⁰) M. Scherwinsky, Die Rigaer Jubiläums-Ausstellung 1901 in Bild und Wort, ein Erinnerungsbuch, Riia 1902, A. Reinberg, Alt-Riga auf der Jubiläums-Ausstellung.

⁶¹) Tallinna linnaarhiivis (edaspidi lühendatult TLA) olevas aktis Дело Ревельской Городской Управы № 73 о праздновании 200-летьяго юбилея присоединения Эстляндии къ Россійской Имперіи и открытія памятника Императору Петру леидуva pidustuste kava järgi.

⁶²) Vt. „Katalog der historischen Festausstellung zur 200. Jahrfeier der Vereinigung Estlands und Revels mit dem Russischen Reich“, Tallinn, 1910. Отчетъ Ревельской Городской Управы за 1910. годъ, часть I. Tallinn 1911, lk. 264 j. j.

⁶³) Отчетъ Ревельской Городской Управы за 1912. годъ, часть I. Tallinn 1912, lk. 413.

linna kunstmuuseumi ruumid kasutada, kuna Liivimaa rüütelkond võttis enese peale katalogi⁶⁴) väljaandmise.

Näituse ülesandeks oli laiemaile rahvahulkadele esitada pilt Napoleoni võimu kokkuvarisemise ajast ja elustada ning süvendada rikkalikust juubelikirjandusest saadud andmeid ja muljeid näitlikkuse teel. Selleks olid esitatud kõige pealt tegelaste portreed ja pildid, neist Napoleoni kohta üksi arvult 39 ja Aleksander I kohta 9, mis kujutavad neid valitsejaid õige mitmes suuruses, poosis, eas ja ümbruses. Keisreile järgnevad alfabeetses järjekorras sõjaväejuhid ja teised ohvitserid, mõlemad vaenulikud pooled muidugi teineteisest eraldi. Siis tulevad sõja- ja lahingupildid, karikatuurid ja viimaks teiste tähtsamate kaasaegsete portreed. Päris arhiivmaterjal leidus alles näituse teises osas, kus olid välja pandud esiteks trükiteosed, mis sisaldasid ajalehti, ajakirju, üleskutseid ja teadaandeid, poliitilis-ajaloolist kirjandust, jutlusi, kõnesid, laule, luuletisi, näitekirjandust ja viimaks mitmesuguse sisuga töid, siis kaardid, plaanid, vaated, ürikud, käekirjad, autograafid, medalid, aumärgid, rahad ja hulk teisi muuseumiesemeid, nagu mitmesugused kunsttöönduse saadused, relvad, vormiülkonnad ja teised riided. Lõpu moodustasid mitmesugused eksponaadid — v a r i a.

Sel näitusel oli pea igal sammul märgata sündmuste ja olukorra kujutamist, lähtudes Riist kui näituse asupaiga seisukohast, mis ka täiesti loomulik. Kuid juhtide liig esiplaanile nihutamisega mindi nähtavasti liiale. Muidu on aga üritus ise väga heaks näiteks ja eeskujuks selle kohta, mida nii mitme organisatsiooni, asutise hulga tegelaste ja väljapanijate ühisel nõul ja jõul võib korda saata mõne tähtsa ajaloolise mälestuspäeva vääriliseks pühitsemiseks. Et see sündis meie oludele ja võimalustele kaunis võrdseis tingimuses, olen selle ettevõtte juures vähe pikemalt peatunud.

Nüüd tuleme uuesti tagasi Tallinna näituste juurde. 1914. a. kevadel Leipzgis avatud rahvusvahelisest trükitee ja graafika näitusest võttis osa ka Tallinna linnaarhiiv, koos Mustapeade klubi ja gildidega, saates sinna Hansa ajajärku kuuluvaid eksponaate. Viimased saadi tagasi alles pärast maailmasõda; osa neist oli välja pandud olnud Saksa okupatsiooni ajal Berliinis korraldatud Eesti-Liivimaa näitusel⁶⁵).

Täiesti oma materjaliga ja linna kunstiajalooliste esemetega korraldas Tallinna linnaarhiiv näituse raekoja saalis kevadtalvel 1915. Vastavalt valitsevale sõjameeleolule tulid tagaplaanile nihutada ja osalt hoopis ära jätta need eksponaadid, mis iseloomustavad Tallinna saksa kultuuriga minevikku, ja esiplaanile tõsta need, mis olid kas keelelt või sisult ühenduses Venemaaga. Säärase momendiolude poolt dikteeritud ebateadliku tendentsi kui ka asjaolu tõttu, et maksulise sissepääsuga, heategelise loterii piletite ja markide ja kata-

⁶⁴) „Katalog der in Riga vom 17./30. November 1912 bis zum 6./19. Januar 1913 veranstalteten Ausstellung zur Jahrhundertfeier des Vaterländischen Krieges 1812“, Riia 1912.

⁶⁵) Отчетъ Ревельской Городской Управы за 1914 годъ, I, Tallinn 1915, lk. 361—62. TLA uuemas osakonnas on olemas eksponaatide nimestikud. Okupatsiooni ajal korraldatud Eesti-Liivimaa näituse kohta Berliinis on tarvitatud dr. P. Johansen'i ja dr. H. Weiss'i suulisi teateid.

logide⁶⁶⁾ müügiga näitusele taotleti puhtmaterjaalseid sihte — muretseda linnavalitsusele summasid sõttakutsutute perekondade toetamiseks, ei saa seda näitust hinnata päris hariliku mõõdupuuga ega vääri ta ka erilist tähelepanu. Selle ajaloolise näituse külastamine oli elavam kui sealsamas järgnenud vaenlaselt käimasolevas sõjas saagiks langenud relvade ja võidumärkide näitusele⁶⁷⁾.

Õieti suurejooneliselt kavatses ajaloolise näituse ja tähtsamate vanade ehituste endisel kujul restaureerimisega Tallinn pühitseda oma 700-aastast juubelit. Selleks alati eeltöid aegsasti, juba 1915. aastal⁶⁸⁾. Kuid kui juubeliaasta, 1919, kätte jõudis, siis kujunes kohaliku Provintsi muuseumi juures korraldatud näitus õige kahvatuks ega äratanud sellal kõikide meeli ärevil hoidvate sündmuste tõttu väerinnal kuigi suurt tähelepanu. Et linnaarhiiv juba 1915. aasta sügissuvest saadik asus evakueerituna Moskvas⁶⁹⁾, siis koostus arhivaalide osakond kõigest 15 numbrist, mis olid pärit Eestimaa rüütelkonna arhiivist või juhuslikult kohale jäänud endisest linnaarhiivist. Peaosakonna (I) moodustasid Tallinna vaated ja plaanid (313 nr.) ja 3. osakonna — rahad ja väärtmärgid (147 nr.)⁷⁰⁾.

Lõpuks on üle jäänud vaadelda seda võrdlemisi laiapiirilist üritust arhiivnäituste alal, mis leidis aset meie Riigi Keskarhiivis Tartus möödunud suvel 25. maist 5. juulini. Et selline ettevõtte ulatuselt esimene omasarnane katse Eesti iseseisvuse ajal, ühtlasi ka kõige uuem ja viimane sellelaadiline, siis oleme mitte ainult õigustatud, vaid päris kohustatud sellel pikemalt peatuma, eriti kui veel silmas pidades, et peale ajalehtede kusagil mujal pole seni selle näituse hindamiseks sõna võetud. Ometi vajame möödapääsematult selgust selle kohta, kui kaugele oleme jõudnud, mil määral oleme suutnud jatkata ja kasutada meil siin kui ka välismail kujunenud traditsioonide ja omandatud kogemusi — kas oleme edusamme teinud või tagurpidi läinud. Muidugi pole siin võimalik juba eelpool toonitatud kättesaadava kirjanduse puudulikkuse kui ka kirjutise kitsa raami tõttu anda esitatud küsimustele täielikku vastust. Kuid ka kasutada olnud materjali ja kogemuste najal saadud kriteeriumid ja vaatekohad lubavad nii mitmeski küljest heita piisavat valgust. Asjaolu, et Tartu näitusega oleme tutvunud mitte kirjanduse, peamiselt katalogide põhjal, nagu seni arutusel olnud näitustega, vaid seda ka ise külastanud, aina kergendab seejuures meie ülesannet.

Keskarhiivi näitusest võtsid oma väljapanekutega osa, peale algataja, korraldaja ja tegeliku läbiviija Keskarhiivi, ka teised kohalikud teaduslikud asutised ja seltsid, kellel vastavat materjali olemas, nagu

⁶⁶⁾ Ilmus kahes keeles, eestikeelne pealkirjaga „Ajaloolist kirjade, dokumentide ja asjade näitus Tallinna raekojas“, Tallinn 1915 ja venekeelne: Обзор экспонатов исторической выставки въ Ревельской Ратушѣ, ibid. 1915.

⁶⁷⁾ TLA uuemas osakonnas leiduva vastava akti põhjal. Vrdl. ka „Päevaleht“ 1915, nr. 102.

⁶⁸⁾ Протоколы Ревельской Городской Думы за 1915 г., 26. augusti koosoleku otsused (lk. 217, 218). Доклад Управы № 248, 1916, ноябрь. TLA uuemas osakonnas.

⁶⁹⁾ Vt. O. Liiv, Ülevaade Tallinna linnaarhiivi tegevusest eriti viimase kümne aasta jooksul. Äratrükk „Ajaloolisest Ajakirjast“ 1928, nr. 1, Tartu 1928, lk. 5.

⁷⁰⁾ Näituse nimekirja põhjal, mis ilmunud juubelibrošüüris: „Tallinna 700-aastase juubelipiduks 1219—1919“.

Tartu ülikooli raamatukogu, Eesti Kirjanduse Selts, Õpetatud Eesti Selts, Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu juures töötav Eesti Bibliograafia Asutis, Tartu linnaarhiiv ja peale nende kaks erakogu — härra A. Sildniku ja härra A. Kruusbergi omad.

Küsimusele näituse sihi ja teemi kohta on aga vastuse leidmine küllaltki raske. Näituse puhul Keskarhiivi poolt ajakirjandusele antud informatsioonis kuulsime küll, et selle ettevõtte põhjustanud tarvidus tutvustada mitte ainult laiemaid ringe, vaid ka haritlaskonda nende tähtsate varadega, mis peituvad meie arhiivides, eriti Eesti ajaloo kohta⁷¹). Kuid teemi sarnases mõttes, nagu eelpool oleme harjunud nägema, näituse korraldaja poolt tarvilikuks ei peetud ega üles ei seatud. Nii siis primaarne või üldine siht oli sama kui mujalgi — arhiivide, nende sisu ja tähtsuse tutvustamine, kuid puudus sekundaarne või konkreetsem siht, mille annab kindel teem ja mis määrab ära väljapandava materjali äärjooned, korralduse ja teinekord isegi esitamiseviisi. Et väljapanekute kohta siiski saada mingisuguse süstemaatilise, mitte juhusliku ülevaate, oleme sunnitud näituse kirjeldavas osas ise sihte rajama ja piirjooni tõmbama. Teeme seda eelpool oluliseks osutunud kolmes kindlas suunas.

Ajalise piiritletu suhtes leiame, et kõige varajasem aeg, mille kohta esitati materjali, oli antiikaeg, kuhu kuuluvad Plutarhose kreeka ja rooma tähtsate meeste elulood (nr. 124)⁷²). Araabia palveraamatu (nr. 122), mille kohta ei näitusel ega katalogis polnud ligikaudsetki päritolu aega antud, võime ajaliselt paigutada ka õige kaugesse minevikku. Kõige uuemad eksponaadid näitusel olid kaks ülesvõtet Eesti Bibliograafia Asutisest (nr. 225-a). Seega olid näitusel püstitatud tähised enam kui 2000 aastapikuse ajajärgu tarvis — igatahes enam kui aukartust äratav julgus.

Määrates ruumiliselt või kohaliselt eksponaatide poolt haaratud ala, näeme, et rõhuv enamus neist puudutab küll Eesti territooriumi ajaloolist minevikku; kuid ei puudu ka niisugused, mil Eestiga vahest ainult mikroskoobiline ajalooline side või mil seda pole üldse olemas. Juba mainitud Plutarhose ja araabia palveraamatu kõrval võiksime sellistest väljapanekutest siin veel nimetada: Ameerika kohta käiv teos, ajast varsti pärast avastamist, millal ta veel oma praegust nime ei kannud⁷³), Vincentius, *Libri de venatione divini amoris, Liber morali de oculo, Codex membraneus*, XIV sajandist (nr. 119)⁷⁴), Brandt, *Der Narren Spiegel. Das Gros Narrenschiff...* Strassburg, Wendel Rihel, 1549 (nr. 118), „Jahidiploom, antud Franz Görlich'ile „Schlesias“⁷⁵) (nr. 213) jne. Osa võõraid alasid puudutavate arhivaalidega on meil juhus tutvuda alles edaspidi.

⁷¹) Vt. „Postimees“ 1928, nr. 142 ja 148, „Päevaleht“ 1928, nr. 148.

⁷²) Siit peale on sulgudes kui ka joone all toodud vastavate eksponaatide numbrid näituse masinal kirjutatud katalogi järgi.

⁷³) Oli kui äärmiselt haruldane ja kallis ese julgeoleku mõttes katalogis mainimata jätud ja paigutatud juhataja toas asuvasse vitriini.

⁷⁴) Eksponaatide täpsad pealkirjad ja nimetused on toodud ortograafiliselt sel kujul, mis neile antud katalogis, peale juhtumite, kus ilmselt trükiveaga tegemist.

⁷⁵) Jutumärgid lisatud artikli autori poolt omapärase nimekuju tähistamiseks.

Nüüd siirdume näitusel esitatud materjali sisulisele vaatlemisele. Kõige pealt peame jällegi konstateerima, et valdaval esikohal seisid väljapanekud, mis meile jutustavad Eesti maa ja rahva ajaloo. Oli toodud ordumeistrite⁷⁶⁾, kõrgmeistrite, Taani, Rootsi ja Poola kuningate ja Vene keisrite poolt antud privileegid, milles kajastuvad suhted kõrgema riigivõimuga ja mitmesugused eesõigused ja õigused, mis said osaks üksikuile seisisustele (peamiselt rüütelkondadele ja linnadele), asutistele ja isikutele. Oli püütud ka tähistada sääraseid tähtsaid momente, kui Eesti ja ta osade üleminekut ühe riigi käest teise kätte, nagu Rootsi ja Vene valitsuse algust. Talupoegade kohta leidus dokumente, mis räägivad meile nende müümisest ja kohalt põgenemisest, nende kohustustest ja koormistest (vakuraamatud Rootsi ajast). Aadli kohta tõi näitus peamiselt juba mainitud privileege rüütelkondadele, aadlidiplome, läänikirju ja mõningaid muid küsimusi sisaldavaid arhiivaale. Ka kiriku kohta oli esitatud üksikuid ürikuid ja andmeid. Maakirikud olid esile toodud vanemate kirikuraamatute kaudu. Linnadest oli oma arhiivi väljapanekute teel esitatud ainult Tartu, kuna Eesti pealinn — Tallinn — ainult juhuslikult leidis mõne üksiku eksponaadi tekstis mainimist⁷⁷⁾. Tartu linnaarhiivi väljapanekute hulka kuulusid: privileegid, alates Poola ajast, ainuke orduajast säilinud raeprotokollide raamat (aastaist 1547—1555) (nr. 54), üks vana linna plaan (nr. 219) ja mõned muusisulised arhiivaalid. Seda osakonda täiendasid Tartu ülikooli raamatukogu poolt väljapandud vanad linna vaated ja pildid, samuti Õpetatud Eesti Seltsi kogu vanu Tartu rahasid. Kõige enam tähelepanu oli aga pühendatud Eesti ärkamisajale. Eestkätt olid vaatajate ette asetatud tähtsamate tegelaste ja kirjanikkude, nagu dr. J. Hurda⁷⁸⁾, dr. M. Weske⁷⁹⁾, Jaan Adamsoni⁸⁰⁾, L. Koidula⁸¹⁾ ja teiste kirju, nende teoseid, luuletisi jne. Sellal tekkinud rahvuslikest ettevõttest olid arvestatud mõlemad tähtsamad — Eesti Aleksandri Kool⁸²⁾ ja Eesti Kirjameeste Selts⁸³⁾ — õieti mitmekesise materjali kaudu. Ka läinud saajandi kolmanda veerandi ühiskondlikke liikumisi oli puudutatud Mahtra sõja⁸⁴⁾, Anija meeste⁸⁵⁾ kaebuste ja prohvet Maltsveti⁸⁶⁾ esiletoomise teel. Selle kõrval oli püütud anda jooni ka meie suurima ja vanema haridusallika — ülikooli — ajaloost, ja seda mitte ainult ärkamisajast, vaid kohe algusest — 1632. aastast — peale.

Kuid kõige väärtusliku, osalt isegi väga väärtusliku materjali kõrval leidus näitusel, nagu eelpool näituse ajalise ja kohalise piiritle juures juba nägime, ka sääraseid eksponaate, mis täiesti eemal seisavad Eesti maa ja rahva ajaloost. Peame üldse rõhutama, et kõige vähem tähelepanu oli pööratud näitusel väljapandud arhiivmaterjali

76) Kus vastavate eksponaatide numbrid märkimata, seal esinevad nad edaspidi näituse gruppide või osakondade loendis.

77) Vt. nr. 8, 11, 12.

78) nr. 133—140, 143, 151, 153, 158.

79) nr. 141—143, 145, 146.

80) nr. 146, 161.

81) nr. 168, 171.

82) nr. 163, 167—168, 170—172, 182—185, 191.

83) nr. 162, 165, 166, 179.

84) nr. 176, 208.

85) nr. 180, 204.

86) nr. 177, 178.

sisule; paiguti oli seda isegi täiesti ignoreeritud. See tuli ilmsiks kõige pealt esitatud materjali korraldamises ja järjestamises, siis väljapanekutele näitusele kui ka katalogis lisatud pealkirjades antud seletustes ja lõpuks terve osakonna ja paljude esemete olemasolus, kus arvestatud ainult selle pealiskaudse uudishimu rahuldamist, mida pakub täiesti sisuta või sisult tundmata, ennenägemata, haruldaste esemete vaatlemine.

Eelpool nägime, et just sisu, mis valitud näituse teemi kohaselt, määrab kindlaks näituse osakonnad ja allosakonnad. Ka Tartu näitusele leiame osakondade ja allosakondade taolisi grappe, mis kannavad katalogis järgmisi eripealkirju: Taani kuningate poolt antud privileegid (nr. 1—4), Tallinna piiskopi poolt antud privileegid (nr. 5), ordumeistrite poolt antud privileegid (nr. 6—8), talupoegadesse puutuvad dokumendid (nr. 13—17), Rootsi kuningate poolt antud privileegid (nr. 18—26), Poola ja Taani kuningate poolt antud privileegid (nr. 27—30), Eestimaa vallutamine Vene poolt (nr. 33—35), Vene keisrite poolt antud privileegid (nr. 36—43), teiste valitsejate poolt antud privileegid (nr. 44—45), Tartu linna väljapanekud (nr. 47—56), Õpetatud Eesti Seltsi väljapanekud (nr. 57—65), koodeksid (nr. 66—67), vanemad protokolliraamatud (nr. 68—70), rootsiaegsed vakuraamatud (nr. 71—74), kõige vanemad kirikuraamatud (nr. 75—79), haruldasemad arhivaalid (nr. 80—81), Rootsi ja Poola kuningate ja teiste tähtsate isikute kirjad ja autograafid (nr. 82—92), Rootsi väeülemate kirjad ja autograafid (nr. 93—99), Tartu ülikooli arhiiv (nr. 100—117), haruldasemad trükitööd ja käsikirjad (nr. 118—127), hra A. Sildnik'ü väljapanekud (nr. 128—132), Eesti kultuuriloolised arhivaalid: Arkamisaegne Eesti (allpealkiri: Eesti Kirjanduse Seltsi väljapanekud) (nr. 133—197), hra A. Kruusbergi väljapanekud (nr. 198—214), gravüürid, kaardid ja plaanid (nr. 215—224), Eesti Bibliograafia Asutise väljapanekud (nr. 225, 225-a), Tartu linna metallrahad (nr. 226—246)⁸⁷).

Loogika reeglite järgi peab jaotuse alus (*fundamentum divisionis*) kogu aeg jääma samaks ja jaotuse osad ei tohi katta üksteist. Olgugi, et neid loogika nõudeid pole võimalik arhivaalide näitustel sageli väga mitmekesise, kuid lahutamatu kokkukirjutatud või köidetud sisu kui ka liig erineva välimuse ja suuruse pärast täiesti puhtal kujul läbi viia, on siiski päris lubamata materjali meie Keskarhiivi poolt tarvitatud viisil rühmadesse jagada. Eriti õpetlik oleks siin võrrelda Keskarhiivi rühmi eelpool skeemis antud Lüübeki osakondadega. Ruumi puudusel peaks aga jätkuma ka järgnevaist märkusist.

Näitusele ei tulnud ette mitte ainult üksteist katvaid paralleelseid osakondi, nagu Rootsi ja Poola kuningate ja Vene keisrite privileegid, mida kõiki leidis ka rühmas, mis kandis Tartu linna väljapanekute nime, vaid rühmad sisaldasid ka materjali, mida mingil tingimisel sinna ei oleks tohtinud paigutada. Nii olid privileegide hülka sattunud: läänikiri⁸⁸), aadlidiploomid⁸⁹), Eestimaa rüütelkonna truudusvanne Karl XI-le⁹⁰) jne. Igatahes tarvitatakse teaduslikus kirjanduses privileegi hoopis kitsamas mõttes. Eesti ärkamisaja arhivaalide keskel ilmusid korraga Jaan Adamsonile 25-aastase tege-

⁸⁷) See osakond jäi näitusele isiklikult millegi pärast täiesti märkamata.

⁸⁸) nr. 21.

⁸⁹) nr. 25, 44, 45.*

⁹⁰) nr. 26.

vuse puhul annetatud aadressi⁹¹) kõrval ülesvõtted⁹²) Turu linna toomkapitli arhiivist originaalide kohta, mis pärit XVII sajandist, rääkimata sellest, et sinna olid asetatud ka sellised esemed, kui Fr. Kuhlbarši luuletus a. 1914⁹³), L. Suburgi ja J. Jõgeveri kiri a. 1909⁹⁴) j. m.

Üldiselt põhjustas aga asjaolu, et rühmade ehk osakondade loomisel oli aluseks võetud kord sisu, kord väljapanev asutus või isik, kord arhivaalide liik, kaootilise segaduse, mis vaatajalt igasuguse võimaluse võttis ülevaadet või kokkuvõtet saada sellest, mida õieti oli tahetud pakkuda ja kujutada. Sisult kokkukuuluvad ja üksteist täiendavad väljapanekud olid laiali ja läbisegi paisatud ja asusid sageli mitmes eriruumis⁹⁵). Alates järjekorras kohe number 1, 2, 4 ja 65, mis kõik käisid Püha Miikaeli kloostris kohta, näeme, et neist ainult kaks esimest asusid kõrvuti, enne kolmandat oli aga üks hoopis teisesisuline ürik, kuna viimane aset oli leidnud kolmandal laual Õpetatud Eesti Seltsi väljapanekute hulgas, muu seas koos säärase eksponaatidega, nagu Jesuiitide ordu peapraeposits Thyrsus Gonzales'i kiri a. 1696 (nr. 214) jne. Talupoegade seisukorda valgustavaid numbreid leidis samuti mitmel kohal ja mitmes ruumis. Põrmugi parem polnud lugu ülikooli ajalugu käsitletavate arhivaalidega. Kolm esimest, ülikooli algusaastast — 1632 — pärit olevat numbrit⁹⁶) asusid tuba nr. 20 (uurimistoas) ühel laual haruldaste trükiteodete, käsikirjade ja teiste materjalidega, hilisemad sama asutist puudutavad väljapanekud leidsid aga tuba nr. 25, ligistikku rootsiaegsete vaku- ja kirikuraamatutega. Kõige pahemini käis näitusel aga selle tähtsama osa — Eesti ärkamisaja — käsi. Enamus seda aega kajastavaid eksponaate asus küll koos ühel erilaul tuba nr. 20, kuid peale selle oli neid ka nagu mingisuguse sideainena poetatud pea kõikide teiste väljapanekute vahele.

Eesti rahva valulast ärkamisajast — Eesti Aleksandri Kooli — oli näitusel sama kurb saatus tabanud kui tõelises eluski. Asutajate nimekiri⁹⁷) a. 1862 ja nende koosoleku protokoll⁹⁸) a. 1863, samuti mõned teised kooli puutuvad väljapanekud asusid tuba nr. 20, koos Ahrensi grammatika eeltööde katkendiga⁹⁹). Muud — aktid, paberid ja Eesti Bibliograafia Asutise sedelkatalog¹⁰⁰) Eesti Aleksandri Kooli kohta — leidsid aga tuba nr. 25, neist viimane eksponaat kõige ligemas naabruses esemetega, millest tuleb veel alamal jutt.

Pole vististi liigne juurde lisada, et dr. Kreutzwaldi ülikooli akt¹⁰¹) oli välja pandud tuba nr. 25, kuid „Kalevipoja“ esitrükk¹⁰²) (Kuo-

⁹¹) nr. 161.

⁹²) nr. 160.

⁹³) nr. 149.

⁹⁴) nr. 155, 156.

⁹⁵) Üldse leidis väljapanekuid 5 ruumis: tubades nr. 20 ja 25, võõrastetoas, juhataja kabinetis ja koridoris.

⁹⁶) nr. 100, 101, 102.

⁹⁷) nr. 168.

⁹⁸) nr. 171.

⁹⁹) nr. 169.

¹⁰⁰) nr. 191.

¹⁰¹) nr. 187.

¹⁰²) nr. 159.

pios a. 1862), mille loojana ta arvatavasti eeskätt vääriski näitusele esinemist, oli jäetud tuba nr. 20-sse. Mahtra sõja ja Anija meeste peksuaktid¹⁰³), mis katalogis antud ärkamisaja all, asusid tuba nr. 25, peksasaanute pildid¹⁰⁴) aga üle koridori võõraste toas, koos Prantsuse revolutsiooni aegse paberrahaga¹⁰⁵) ja eespool juba mainitud Sileesias antud jahidiploomiga.

Paremini korraldatud näituste puhul on, nagu eelpool kuulsime, osakonnad ja allosakonnad olnud järjestatud kronoloogiliselt. Kesk-arhiivi näitusele maksis see aga erandina ainult üksikute rühmade, peamiselt privileegide kohta, kuna muidu ajalist järjekorda oli arvestatud sama vähe, osalt veel vähem kui sisulist kokkukuuluvust. Algame gradatsioonis vähemate juhtumitega. Tartu linna väljapanekute hulgas järgnes kõige vanem raeprotokoll (aastaist 1547—1555) alles Poola aegsele esemeile. Ka olid ajaliselt täiesti segi paisatud koosasuvad Eesti ärkamisaja arhivaalid¹⁰⁶). Esimesed ärkamisaja numbrid järjekorras olid aastaist: 1881, 1877, 1888, 1881 jne., ajalt kõige hilisemad, nagu eelpool juba mainitud, aastaist 1914 ja 1909. Kõige suurem ajaline vahe tuli ilmsiks tuba nr. 25, kus asusid kõrvuti: 7. saksa piibel¹⁰⁷), a. 1477, Königsbergi orduarhiivi koo-piad¹⁰⁸), alates a. 1191, esimene eestikeelne piibel¹⁰⁹) a. 1739, Ado Grenzsteini kirjakogu¹¹⁰) ja Eesti Aleksandri Kooli sedelkatalog, seega siis koos väljapanekuid peaaegu kogu teisest aastatuhandest. Peab üldse tähendama, et korraldajad on eksponaatide ajalist päritolu nähtavasti pidanud täiesti tähtsusetuks asjaks, sest ega ometi muidu poleks jäetud terve rida esemeid isegi ilma ligikaudse ajalise määranguta, seda niihästi näituse pealkirjades kui ka katalogis¹¹¹).

Korraldamis- ja järjestamisküsimustega lahutamatu seotud on näituse katalogi ja väljapanekutele lisatavate pealkirjade ja seletuste küsimus. Ei saa siin pooldada Lipperti¹¹²) arvamist, kes katalogi suhtes asub täiesti ükskõiksel seisukohal, leides, et selle aset võivad täita eksponaatidele näitusele juurde lisatud võimalikult täielikud pealkirjad ja arhiivametnikkude — juhtide — poolt külastajaile antavad täiendavad seletused. Tema arvates oleks katalog tarvilik ainult alalistele, mitte ajutistele, lühikest aega kestvatele näitustele, mille eelarvet see asjata koormaks. Tuleb aga kohe tähendada, et kõigile külastajaile on omandatav katalog siiski ka viimast liiki näituste puhul ilmtingimata vajaline. Ta peaks sisaldama ainult kõige kokkusu-rutumat kujul kõige olulisemaid andmeid ja näpunäiteid väljapanekute kohta ega pruugiks seepärast väga palju täielikum olla Lipperti poolt soovitatud lühikesest näituse ülevaatest, sest on ikkagi võimata läbi saada ilma täielikumate pealkirjadeta, seletusteta ja allakriipsutamisteta esemete eneste juures. On ju näituste tähtsai-

103) nr. 176, 180.

104) nr. 204, 208.

105) nr. 210.

106) nr. 133—173.

107) nr. 126.

108) nr. 193.

109) nr. 194.

110) nr. 198, 199.

111) nr. 67, 82, 86, 88—91, 120, 122, 125, 131, 138, 139, 142, 144, 148, 169, 215—219 jne.

112) Vt. Lippert, op. cit., lk. 123, joonealune märkus 15.

maks sihiks, et vaataja omandaks näitusest kõige sügavamad ja haaravamad elamused ning püsivamad muljed. Kuid seda on võimalik kõige paremini saavutada ikkagi ainult sel teel, et teadlikumale vaatajale antakse katalogi näol võimalus saada pakutava materjali kohta juba ette teatava ülevaate, et ta teaks oma värskust varuda just eriti teda huvitavatele esemeile. Enesest mõista, ei suuda külastaja ka vähemal ja kõige paremini korraldatud näitustel kõigele kinkida ühesugust tähelepanu. Milleks siis teda enne, kui ta järjekorras oma „eriosakonna“ juurde jõuab, üleliigselt pingutada ja ära väsitada teda võrdlemisi vähe kaasatõmbavate asjadega? Mõõdapääsematult tarvilik on säärane ülevaade ekskursioonide juhtidele, eriti õpetajatele. Ka hiljemini, näituse küllastamise järel, on katalog väga kasulik. Ta aitab tublisti saadud muljeid kokku võtta, neid süstematiseerida, ümmardada ja täiendada, elustades, esile tõstes ja süvendades temas leiduvate andmete abil muidu kasuta kadumisele määratud pinna-pealseid tähelepanekuid ja muljeid.

Ka Keskarhiivi näitusest oli, nagu eelpool korduvalt nimetatud, mingisugune väljapanekute ja rühmade nimestik-katalog. Kahjuks oli see aga ainult kirjutusmasinal trükitud ja seega väga piiratud arvu tõttu ainult näitusele kasutatav, mitte soovi järgi omandatav. Sellise väikese katalogi trükkimine ei oleks tohtinud siiski ülesaatuid materjaalseid raskusi sünnitada, sest nende müük oleks muidu maksuta sissepääsuga näitusele kulud loodetavasti tasa teinud, mis seda tõenäolisem, et palju kitsapiirilisel Tallinna näitusele a. 1915 kahes keeles ilmunud katalogist kaks trükki osteti küllastajate poolt ära. Ka on seni, niipalju kui teada, Tallinnas ja Riias korraldatud näitustel alati olnud oma trükitud katalogid.

Pöördudes Keskarhiivi katalogi hindamisele, peame üldiselt konstateerima, et ka see oli mitmeti väga puudulik. Katalog on kõige pealt määratud juhiks ja orienteerijaks näitusele; kuid selle sihi saavutamise tühistas imelik asjaolu, et katalogis märgitud järjekord erines õige palju näituse tegelikust järjekorrast ja eksponaatide asukoht, mis vähemalt selliste lahkumineku puhul kätte oleks tulnud juhatada, oli jäetud täiesti mainimata. Oleme juba kuulnud, et gruppide moodustamisel olid kokkukuuluvad esemed läbisegi ja laiali paisatud. Loomuliku seisukorra juures, kus katalogi ja näituse tõeline järjekord kokku langevad, oleks hea püsivuse ja kannatusega varustatud teadlik vaatleja, soovides saada vähegi süstemaatilisemat ülevaadet ise oma algatusel ja jõul, osaliselt võinud seda väga parandada, nüüd oli see aga tehtud äärmiselt raskeks, tegelikult päris võimatuks.

Katalogi tekst eksponaatide kohta oli liiga lakooniline, sagedasti õige vähe või pea mitte midagi ütlev. Et ka esemeile juurdelisatud pealkirjad ja seletused, niipalju kui oli võimalik neid võrrelda, sõna-sõnalt kokku langesid katalogis toodud andmetega, siis jäi näidatavate arhivaalide sisu ja tähtsus enamikule vaatajaist täiesti tundmatuks. Eriti napid olid pealkirjad Eesti ärkamisaja kohta, kus õieti märkamisväärse osa pakutud materjalist moodustasid kirjad. Viimaste kohta oli antud harilikult ainult kirjutaja ja saaja nimi, paremal juhul, nagu kuulsime, ka aeg, sisu kohta aga enamasti mitte sõnagi. Vaevalt võttis laiem publik, kes võõra käekirjaga pole harjunud, vaevaks kas või ühegi kirja sisusse tungida. Rohkema arvu kirjade uurimiseks oleks lihtsalt aeg puudunud. Hoopis teine mõju oleks olnud, kui (nagu sellest jutt oli Lipperti korraldatud näituste puhul) väljapanekute sisu oleks lauses või paaris kokku võe-

tud ja eriti tähtsad ning huvitavad andmed ja asjaolud kõigile selgesti loetaval kujul välja kirjutatud ja rõhutatud. Ei saa jätta tähen-damata, et võrdlemisi pea kõige täielikumad pealkirjad leidsid nõia-protsessidel¹¹³⁾, mis kuulusid haruldasemate arhivaalide hulka.

Mis puutub katalogi ja pealkirjade teksti teaduslikku külge, siis lonkas see õige tugevasti, nii palju kui muidugi võimalik on seda kontrollida varemini teaduslikus kirjanduses ilmunud allikate ja and-mete najal. Loomulikult veel vähem võime usaldada seni avaldamata materjalide kohta Keskarhiivi poolt „välja loetud“ teateid ja and-meid. Nende väidete õigustamiseks olgu toodud järgmised näited.

Väljapanekud 1, 2 ja 4, milledest esimene oli tema ümber tek-kinud vaieluse läbi kuulsaks saanud Püha Miikaeli kloostril võltsitud asutamiskiri¹¹⁴⁾ ja milledest mõlemad ülejäänud ürikud sisaldasid sama kloostrile antud privileege, olid toodud Bunge Urkunden-buchi esimestest köidetest laenatud vigaste pealkirjade¹¹⁵⁾ all, mis pärit ajast umbes kolmveerand sajandit tagasi, mil balti ajaloo-uurimine, eriti allikate avaldamine ja kriitika, seisis veel täiesti lapsekingades ja alles astus oma esimesi samme. Juba Bunge ise on osalt sellesama Urkundenbuchi hilisemais köiteis või oma teis-tes teostes ära parandanud kõnesolevad endised vead¹¹⁶⁾. Seda-sama on teinud ka teised uurijad. Kellel aga asjast aimu ei näi olevat, see on meie Keskarhiiv, kes ikka edasi püüab näituse vaata-jaile tõendada, et aastaarvu 1093 kandev ürik kuulub alles kaks aastat hiljemini valitsema hakanud Taani kuninga Eerik Eiegodile, et aastail 1286—1319 valitsenud Taani kuningas Eerik Menved on juba 1207. aastal annud privileege, et 1348. aastast pärit oleva privileegi on välja annud Taani kuningas Waldemar III, kuna praegu igal pool viimati mainitud kuningat nimetatakse Waldemar IV Atterda-giks ja Waldemar III nime kannab seevastu kuningas, kes valitses aastail 1326—1330. Veel tuleb juurde lisada, et Bunge peab kõike kolme arutusel olevat ürikut, samuti Riia 1896. aasta teadusliku näi-tuse katalogi esimest ja viimast (teist seal polnud välja pandud) kindlasti algupäradeiks. Keskarhiiv oli aga hoopis vastupidisel arva-musel, nimetades neid mittealgupäradeiks. Säärast Keskarhiivi seni avaldamata ja laiemalt teadmata uurimuse tulemust oli seda hui-tavam kuulda, et mitte ammu enne seda taani uurija mag. K ö c h e r samas Keskarhiivis töötades oli arvamusele kaldunud, et kõik kolm dokumenti on kirjutatud ühe ja sama käega umbes XV sajandi alul¹¹⁷⁾, seega ilmselt võltsitud. Sellegipärast jäävad nad ikkagi originaa-deks, nimelt võltsitud originaalideks, mitte ärakirjadeks või kontsep-tideks.

Nr. 8 all leidis Harju-Viru rüütelkonna ja Tallinna linna privilee-

¹¹³⁾ nr. 81.

¹¹⁴⁾ Vt. UB (=Bunge, Urkundenbuch) I, 1, Reg. 1; UB III, 1, 1a, R1; „Ajalooline Ajakiri“ 1925, nr. 3, lk. 81—87.

¹¹⁵⁾ Vrdl. „Vaba Maa“ 1928, nr. 163, kus ilmus joone all „Arhivaalide näituse järelkaja. Riikliku keskarhiivi seletus“, lõige 1 ja 2, ja UB, I, viide a. 1207 (reg. lk. 5) ja UB III, nr. 887-a, reg. 1050 a.

¹¹⁶⁾ UB, II, nr. 626, reg. 723; Bunge, Liv-, Est- und Gurländische Urkunden-Regesten, Leipzig 1881; II osa — unechte Urkunden 1; ja Bunge, Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark, Gotha 1877, lk. 172, joonealune märkus 431; sealsamas lk. 52.

¹¹⁷⁾ Dr. P. Johansen'ilt saadud teade.

gide kinnitamine ordumeister Plettenbergi poolt 27. märtsil 1529. Teaduslikus kirjanduses jällegi ei teata sellest sündmusest nimetatud ajal midagi, küll on aga tuntud samast kuupäevast, kuid aastast 1525 päritolev sellesisuline ürik¹¹⁸). Enam kui kahtlust äratas eksponaadi nr. 10 pealkiri, mis kõlas järgmiselt: „Toomkiriku üleandmisest protestantidele. (15) 57. nov. 11. Orig., paber, aadr. ja allkirjaga“. Ehk küll pole öeldud, millisest toomkirikust jutt, siiski võib siin kõige tõenäolisemalt arvesse tulla ainult Tallinna oma. Sellest on aga kindlasti teada, et ta kuni 1565. aastani püsis katoliku vaimulikkude käes¹¹⁹).

Nr. 32-a all oli, pealkirja ja katalogi järgi otsustades, esitatud ürik Sangaste kiriku uuesti asutamise kohta C. v. Taube poolt a. 1594. Tekstist aga selgus, et see on ajalookirjanduses korduvalt nimetatud¹²⁰) Laatre kiriku refundatsiooni dokument. Võis oletada, tas ainult vanem paleograafia ja kronoloogiliste andmetega ümberkäimine. Kuid põrmugi parem ei näi olevat lugu ka uema ajaga. Arvatavasti lugesid külastajad ainult Keskarhiivi näitusel ja tulevased ajaloolased leiavad ainuüksi selle katalogist, et 25. novembril 1871 kinnitatud põhikirja alusel töötavat seltsi nimetati „Eesti Kirjanduse Seltsiks“, milline nimetus esines mitu korda¹²¹), kuna „Eesti Kirjameeste Seltsi“ üldse ei mainitud.

Eelpool on võidud kontrollida õieti võrdlemisi tähtsusetut murdosa väljapanud materjalist. Millised üllatused peitusid aga seni avaldamata eksponaatide pealkirjades, millede suhtes olime jäetud ainuüksi varanduse peremehe, Keskarhiivi, hoolde, seda võib päeva-vaalele tuua ainult tulevik.

Lõpuks veel mõni sõna ühe terve osakonna kohta, mis näitusel paistis samasuguse asjatult kalli ruumi täitjana kui eelpool nimetatud haruldased esemed, millel polnud Eestiga kõige vähematki sidet. Säärane oli autograafide osakond, mis koostus 18 numbrist. Selle tarvidus ja mõte oli seda arusaamatum, et Eesti vaatajais ainuüksi oma allkirjaga tähelepanu äratavate Rootsi kuningate autograafid peale Karl XII oma olid juba nii kui nii teistes osakondades esitatud. Muidugi ei puudunud ka selles osakonnas täiesti üleliigsed haruldused, nagu kaks Philipp Melanchtoni kirja Taani kuningale¹²²).

Siin peab veel kord rõhutama, et nagu viimati kõnes olnud osakond eriti alla kriipsutas, näituse ainukeseks eesmärgiks oli seatud väljapanekute välise külje demonstreerimine ja täiesti unustatud või tagaplaanile jäetud sisuline ja teaduslik külg. Sellise ettevõtte hindamisel ei saa teisiti, kui ühineda eelpool meile tuttavaks saanud Saksa koguriikliku arhiivi direktori dr. Müsebecki järgmise arvamusega¹²³): „Arhivaalide näitus, mis sellele välja läheb, et pakuda mõningaid kuriositeete, olgu nad siis kas või kõige väärtus-

¹¹⁸) Bunge, Die Quellen des Revaler Stadtrechts, Bd. II, Tartu 1847, lk. 137, 138.

¹¹⁹) Nottbeck-Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, II, lk. 39.

¹²⁰) Ehst- und Livländische Brieflade, II, nr. 140, L. v. Stryk, Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands, I, Tartu 1877, lk. 147.

¹²¹) nr. 165, 166.

¹²²) nr. 83.

¹²³) Müsebeck, op. cit., lk. 76.

likumad ja haruldasemad mõne ajajärgu kohta käivad ürikud või dokumendid, ainult kui sääraseid, ilma sisemise kokkukuuluvusega, ei vääri oma nime. Ta suudab arvatavasti küll silmapilkselt äritust võimaldada nüüdisaja inimese närvidele, kuid ta ei ole mingi vahend sisemiseks tõusuks ja kasvatamiseks iga üksiku isiku ühenduse mõttes oma rahva ja riigi ühise saatusega“.

Tõesti ei saa Keskarhiivi näitust kõrvuti seada ühegi eelpool kirjeldatud näitusega. Teda võib ainult võrrelda nende esialgsete korraldamata kallisasjade kogudega raamatukogudes ja muuseumides, mille eeskujul hiljemini tekkisid arhiivnäitused. Keskarhiivi näitusel ei saanud teadlikum vaataja lahti muljest, nagu oleks ta sattunud korruga troopika ürgmetsa, kus ta ümber väga palju tundmata puid ja taimi, kuid kus kõikjal silmaringi varjavad igasugused väänkasvud, hoolimata sellest, et ta küll katsuks kivikirvega tihnikus sihte ja teid rajada. Igatahes tsivilisatsiooniga hellitatud XX sajandi inimene oleks kõige meelsamini soovinud näha hästi kultiveeritud parki või, meie mõõtude kohaselt, vähemalt iluaiakest, kus talle lõbu oleks valmistanud jalutada hästi sillutatud radadel pühapäeva meeleolus ja imetleda aedniku kätetööd.

Kahtlemata oleks Keskarhiiv hoopis targemini talitanud, kui ta oleks näituseks valinud mõne kindla teemi, nagu seda nägime kõikide teiste eelpool kõne all olnud näituste juures. Mujal kui ka meil juba varemini välja kujunenud traditsioonist kinni pidades, oleks seda tulnud teha näituse momendi kohaselt. Ja tõesti — mis oleks olnud Eesti iseseisvuse 10-aastase juubeli ja IX üldlaulupeo puhul kohasem, kas igasuguste harulduste — mõne araabia palveraamatu, sakslaste Narrenspiegeli, Sileesia jahidiploomi, Prantsuse revolutsiooni aegse paberraha, Napoleoni kogust päritoleva Plutarhose jne. — näitamine, või piltlikult kujuka ülevaate andmine sellest, kuidas eesti rahvas jõudis näituse ajal pühitsetavate sündmusteni? Vaevalt oleks leidnud sündsamat teemi kui „Eesti ärkamisaeg ja isetegevuse ajajärk“, mis oleks haaranud eesti rahva ajalugu, alates umbes möödunud sajandi keskpaigast kuni iseseisvuseni. Arvatavasti poleks puudu tulnud ka materjalist, mis oleks olnud vajaline selle ajajärgu mitmekülgselt iseloomustamiseks. Pealegi oleks sellest suurem osa olnud koha peal ja sellega võrdlemisi kergesti kättesaadav, nagu oletada võiks näitusel esinenud kõige rikkalikuma osakonna — Eesti ärkamisaja — põhjal. Loodetavasti poleks siis nii puudu tulnud ka ruumist ja vitriinidest, mis oleks vabanenud kuriositeetide ja vanemasse aega kuuluvate arhivaalide alt. Oli ju just ruumi- ja vitriinide küsimus, millega Keskarhiiv vabandas asjaolu, et võimalik polnud näitusel eksponaatide kokkukuuluvuse põhjal järjestada¹²⁴).

Peab enam kui kahetsema, et kogu meie arhiivasjanduse eesotsas seisev keskasutus oma äärmise saamatuse ja oskamatusega mööda laskis väga soodsas juhu meie üldiselt veel küllalt nõrga ja arenamatu rahvusliku iseteadvuse ja isamaatunde elustamiseks ja tõstmiseks, näidates laiematele rahvahulkadele kõige arusaadavamal ja mõjuvamat kujul tähtsamaid lehekülgi meie rahvusliku tõusu ja kasvamise ajaloo. Milline kasu oleks sellest tulnud arusaamisest, toetust ja õhutuselt vajavale Eesti arhiivasjandusele ja ajaloo harrastustele, on samuti endastmõistetavalt selge.

R. Kenkman.

¹²⁴) Vt. eelpool tsiteeritud „Vaba Maa“ artikkel, lõige 5.

